

¶ Et commence Ovide de
Salmonen son liure intitule
le Metamorphose. Conte
nat .xx. liures
moralisie par
mas vbaileys
ologie de lordre
mique Et transle
le par Colard
la noble ville d

¶ Saint Pol l'apostre
a son disciple Thy
mothe ou .iij. cha

Métamorphose: Ovidius bewerkt door Mansion

Openbare Bibliotheek Brugge, 3877

Bronnen in context 8

De liure de Ovide de metamorphose en françois appert a monseigneur
de France par son frere le roy de France Louis le premier l'an 1527

COLOFON

Titel

Métamorphose: Ovidius bewerkt door Mansion
(Openbare Bibliotheek Brugge, 3877)

Auteurs

Jan Desoete
Ludo Vandamme
Sabrina Vervacke
Annelies Vogels

Jaar van uitgave

2022

Verantwoordelijk uitgever

Colin Beheydt, algemeen directeur Stad en OCMW Brugge
Burg 12, 8000 Brugge

Wettelijk depot

D/2022/0546/8

Dit werk is gelicenseerd onder een Creative Commons Naamsvermelding-NietCommercieel-GeenAfgeleideWerken 3.0 Unported licentie. Bezoek <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0> om een kopie te zien van de licentie.

Omslagillustratie

Publius Ovidius Naso, *Métamorphose*, Brugge: Colard Mansion, 1484
(Openbare Bibliotheek Brugge, 3877, fol. 1r).

Inhoud

Voorwoord	4
<i>Métamorphose</i> van Mansion: een introductie <i>Ludo Vandamme</i>	5
Ovidius' <i>Metamorphoses</i> : een kennismaking met de antieke mythologie <i>Jan Desoete</i>	7
De <i>Ovide moralisé</i> : vertalen en bewerken vanuit het middeleeuwse wereldbeeld <i>Sabrina Vervacke</i>	11
Colard Mansion en de Brugse boekenwereld <i>Ludo Vandamme</i>	17
Iconografische context van de illustraties in de <i>Métamorphose</i> <i>Annelies Vogels</i>	25
De verzameling Mansiondrukken van de Openbare Bibliotheek Brugge <i>Ludo Vandamme</i>	31
Literatuurlijst	39
Index	41

Voorwoord

De teksten in deze publicatie kwamen tot stand binnen het project Historische Bronnen Brugge. Dit project zorgde tussen 2003 en 2014 voor de digitalisering van dertien belangrijke historische documenten uit de collecties van het Stadsarchief Brugge, Openbare Bibliotheek Brugge, Musea Brugge, het Grootseminarie Brugge en het Rijksarchief te Brugge. De coördinatie was in handen van Erfgoedcel Brugge.

Bij elke bron schreven onderzoekers en conservatoren artikelen die de inhoudelijke, vormelijke of codicologische aspecten van het document uitdiepen of de ontstaanscontext schetsen. Voor sommige bronnen werd een teksteditie of vertaling bezorgd of werden regesten opgesteld.

De bronnen, artikelen en tekstedities waren aanvankelijk beschikbaar op *historischebronnenbrugge.be*. In 2018 kregen ze een nieuwe thuis op het portaal *erfgoedbrugge.be*. Deze digitale publicatie zorgt ervoor dat de teksten op langere termijn beschikbaar blijven voor onderzoekers en geïnteresseerden.

De teksten in deze publicatie werden oorspronkelijk gepubliceerd in 2006. De teksten en bibliografische verwijzingen zijn in deze nieuwe digitale publicatie niet geactualiseerd. Recenter onderzoek naar aanleiding van de tentoonstelling 'Haute Lecture by Colard Mansion' (Groeningemuseum, 1 maart t.e.m. 3 juni 2018) kreeg zijn neerslag in: E. Hauwaerts, E. de Wilde en L. Vandamme (red.), *Colard Mansion. Incunabula, Print and Manuscripts in Medieval Bruges*, Gent, 2018.

Métamorphose van Mansion: een introductie

Ludo Vandamme

OVIDIUS' METAMORPHOSES

De kerntekst vormt de *Metamorphoses* van de Romeinse dichter Publius Ovidius Naso (43 v. Chr.–17 n. Chr.), een epos in vijftien boeken dat een historisch verhaal brengt, vanaf de oertijd tot de eigen tijd. Daartoe ontleent hij zijn stof aan de grote literaire voorgangers, vooral Homerus en Vergilius. Zijn benaderingswijze is origineel: het leidend motief is dat van de gedaanteverwisseling, van Chaos die Kosmos wordt tot en met Julius Caesar die wordt vergoddelijkt. Terzelfdertijd vormt zijn epos een 'metamorfose' van de traditionele, oude geschiedenis.

De *Metamorphoses* van Ovidius vormen een hoogtepunt in de antieke literaire traditie. De nawerking was en is indrukwekkend. Tijdens de middeleeuwen bleef deze tekst lezers en vooral bewerkers vinden en vanaf de Renaissance grepen geleerden en kunstenaars opnieuw terug naar de brontekst. Eeuwenlang vormden Ovidius' metamorfosen, naast de Bijbel, de belangrijkste iconografische bron voor beeldende kunstenaars. Vandaag blijft Ovidius' heldendicht gelden als dé 'Who is who' van de antieke mythologie en wordt het graag gelezen en intens bestudeerd, vertaald en bewerkt. Een uitstekende Nederlandse vertaling is van de hand van M. d'Hane-Scheltema (Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Genneep, 1993).

DE MÉTAMORPHOSE VAN MANSION

De tekst die de Brugse drukker Colard Mansion in 1484 op zijn drukpers legt is een middeleeuwse bewerking, die ver af staat van de oorspronkelijke *Metamorphoses*. De oorspronkelijke indeling in vijftien boeken en de grote verhaallijn blijven behouden. Wel is de tekst op plaatsen herschikt: een gedeelte van de 250 verhalen (*fables*) is weggelaten of verplaatst, nieuwe verhalen werden ingelast. Er zijn prologen aangemaakt en vooral worden in een nieuw inleidend hoofdstuk alle goddelijke hoofdrolspelers voorgesteld (Minerva, Juno, Neptunus, Pan, Bacchus, Pluto, Hercules, enz.).

Daarenboven is het nu een prozatekst geworden en vertaald naar het Frans. De belangrijkste aanpassing ligt in de allegorische, moraliserende toevoegingen. Bijna steeds wordt aan een afgerond verhaal een verlengstuk gebreed dat aanstuurt op wat deze tekst voor de middeleeuwse lezer kan betekenen. Het was een geëigende manier om de lectuur van antieke, heidense teksten binnen een christelijke samenleving te legitimeren.

De incunabeeditie verzorgd door Colard Mansion is geïllustreerd. Ook dat is kenmerkend voor de middeleeuwse tekstoverlevering. Handschriften zijn voorzien van miniaturen en oude drukken van houtsneden.

De weg van Ovidius' *Metamorphoses* naar Colard Mansions *Métamorphose* is dus lang en loopt doorheen een complex netwerk van afhankelijkheden, waarover het laatste woord nog niet is gezegd. Bepalend in de tekstoverlevering zijn de bewerkingen van Petrus Berchorius, een Franse geestelijke uit de 14de eeuw, en, in laatste instantie, van Colard Mansion zelf. Het illustratieschema leunt deels aan bij de eigentijdse miniatuurkunst en kan deels aanspraak maken op originaliteit.

EEN GEDRUKT LUXEBOEK VAN COLARD MANSION

De vroegste druk van de Franse prozatekst is deze van Colard Mansion. Deze wiegendruk (boeken gedrukt tot en met 1500) geldt als de 'schitterendste incunabel gedrukt in de Nederlanden'.

De librariër (boekondernemer) Colard Mansion was een spilfiguur in het bloeiende boekenbedrijf in Brugge tijdens de tweede helft van de 15de eeuw. Hij stond in voor 'Bourgondische' luxehandschriften en voor een indrukwekkend fonds gedrukte boeken. Handschriften en incunabelen richtten zich naar een aristocratisch lezerspubliek. Met het gedrukte boek en met de daarmee samengaande experimenten inzake boekillustratie poogde hij het luxemanuscript te perfectioneren (Paul Saenger).

Het drukatelier van Mansion kwam tot stand in samenwerking met William Caxton; vanaf 1476 werkte hij voor eigen rekening. Van zijn drukkersfonds (1476–1484) zijn vandaag vijftientig edities bekend. Dat maakt Mansion tot de belangrijkste Brugse incunabeldrukker. De *Métamorphose*, afgewerkt in mei 1484, was zijn laatste werk. Mansion verliet kort daarop Brugge, spoorloos. Mansions Ovidius was een hoogtepunt én een eindpunt van het Bourgondische, gedrukte luxeboek.

Ovidius' *Metamorphoses*: een kennismaking met de antieke mythologie

Jan Desoete

OPLEIDING EN VROEG WERK

Publius Ovidius Naso werd in 43 voor Christus in Sulmo, een stadje ten oosten van Rome, geboren. Toen hij ongeveer twaalf jaar was, werd hij met zijn broer naar de hoofdstad gestuurd, waar hij een retorica-opleiding genoot. Deze studie sloot hij af met een reis naar de Griekse wereld. Bij zijn terugkomst begon hij aan een kortstondige politieke loopbaan. Toen hij naar de functie van ambtenaar van de schatkist, de quaestuur, wilde dingen, trok hij zich terug uit het politieke leven om zich uitsluitend aan de poëzie te wijden. Messalla, die een hele kring van dichters had verzameld, trad op als Ovidius' beschermheer.

In 25 voor Christus begon Ovidius zijn eerste gedichten voor te dragen. In de volgende jaren werden deze gedichten in vijf aparte boeken uitgegeven. Helaas zijn deze niet bewaard. Wel hebben we nog een herwerkte versie van deze *Amores*, zoals dit werk heet, maar die editie bestaat uit slechts drie boeken. Dit werk zet de traditie van de liefdespoëzie van Tibullus en Propertius voort, maar het bevat ook vernieuwingen, zoals de lichtvoetigheid en de invoer van nieuwe themata.

Een tiental jaren later schreef hij de *Epistulae Heroidum*, veertien brieven van mythologische heldinnen aan hun afwezige geliefden. Later zou hij hieraan nog drie briefparen (een brief van een held en een van zijn geliefde heldin) toevoegen. Het lijken eenvoudige retorica-oefeningen, maar enkele typische Ovidiaanse kenmerken springen in het oog: variatie, humanisering, spel en ironie en aandacht voor de psyche van de vrouw.

Vervolgens schreef hij de *Ars amatoria*, drie boeken over minnekunst. De eerste twee bevatten raadgevingen voor de man; het derde geeft tips aan vrouwen. Dit werk vloeit vrij natuurlijk voort uit de Romeinse elegische poëzie omdat die altijd al richtlijnen voor minnaars bevatte. Ovidius vernieuwt door de manier waarop hij met de liefde omgaat: hij beschouwt haar als een aangenaam spel, terwijl

Tibullus en Propertius onder de liefde gebukt gingen. Hij speelt ook met het genre van de didactiek door het te parodiëren. Op deze *Ars* schreef Ovidius later nog een variatie, de *Remedia Amoris*.

Aan het begin van onze tijdrekening werkte Ovidius aan een poëtische kalender, de *Fasti*. In zes boeken behandelt hij de eerste zes maanden van het jaar, meer bepaald de oorsprong van de verschillende feesten in die maanden. Deze opzet is hellenistisch van aard – Kallimachos is de bekendste dichter in dit genre – maar de inhoud is Romeins. De inhoud paste in het programma van keizer Augustus – herwaardering van de oude waarden – maar Ovidius heeft het on-Augusteïsch uitgewerkt.

METAMORPHOSES

De *Metamorphoses* is het bekendste werk van Ovidius. In vijftien boeken vertelt hij ongeveer 250 mythen die met elkaar verbonden zijn. De titel komt voort uit het feit dat elke mythe een metamorfose bevat.

In 8 na Christus was dit werk grotendeels af, maar toen stortte Ovidius' wereld in: hij werd door Augustus verbannen naar Tomi aan de Zwarte Zee. De reden voor deze verbanning is onduidelijk. Ovidius schrijft zelf dat het om een lied en een fout, *carmen et error* (Trist. 2, 1, 207) gaat. Met het *carmen* bedoelt hij waarschijnlijk de *Ars amatoria* die helemaal niet in Augustus' programma past. De *error* zou iets te maken hebben met Julia, de kleindochter van de keizer, maar dat is niet zeker.

Tijdens zijn verblijf aldaar stopte zijn literaire productie niet, maar de inhoud veranderde. Vijf boeken *Tristia* en vier boeken *Epistulae ex Ponto* vulde hij met brieven aan zijn vrouw, de keizer en enkele vrienden. Daarin kloeg hij over zijn onherbergzaam verbanningsoord en probeerde hij de keizer tevergeefs milder te stemmen. Hij overleed in 17 na Christus.

Ovidius heeft nog enkele werken op zijn naam staan die moeilijk te dateren zijn: de niet-bewaarde tragedie *Medea*, een gedeeltelijk bewaard geschrift over cosmetica (de *Medicamina faciei femineae*) en het vervloekingsgedicht *Ibis*. Vroeger werden ook de *Nux* en de *Halieutica* aan hem toegeschreven, maar van dat standpunt komt men nu terug.

Zoals aangegeven, is de *Metamorphoses* het bekendste werk van Ovidius, maar wat maakt dit werk eigenlijk zo speciaal? Om die vraag te kunnen beantwoorden, loont het de moeite om de literatuur voor en na Ovidius te bekijken want slechts op die manier kunnen we Ovidius' werk goed kaderen.

Het onderwerp van de *Metamorphoses*, de gedaanteverwisselingen, was niet nieuw want Nicander van Colophon, een hellenistische dichter uit de 2de eeuw voor Christus, behandelde deze stof al in zijn *Heteroionumena*. Ook verscheidene Latijnse korte epen, zogenaamde *epyllia*, behandelden deze stof: Helvius Cinna's *Smyrna*, Cicero's *Alcyones*, Glaucus' *Cornificius*, ... Naast de metamorfosen spelen de liefde en de Goden belangrijke rollen wat het werk, inhoudelijk gezien, zeer afwisselend maakt.

Ook op vormelijk vlak valt de *Metamorphoses* moeilijk onder één noemer te brengen. Ovidius zelf spreekt over een voortdurend lied (*carmen perpetuum*, *Met.* 1, 4), een aanduiding die doorgaans voor een epos gebruikt wordt. In hetzelfde vers gebruikt hij daarbij echter het werkwoord *deducere* ('schrijven', 'verhalen'). *Carmen deducere* komt zo voor in Vergilius' *Bucolica* 6, 5 en heeft te maken met Kallimachos, de voorloper van de Romeinse elegie. Ovidius geeft dus zelf aan dat zijn werk tussen verschillende genres zweeft.

Omdat het onmogelijk is om de *Metamorphoses* in één genre onder te brengen, is het beter om aan te geven welke elementen tot welk genre behoren. Van het epos heeft het werk volgende kenmerken: lengte, chronologische opbouw, metrum, prooemium (inleiding), epische vergelijkingen en katalogen. De epische kenmerken wegen zwaar door, maar ook enkele elegische kenmerken duiken, onder andere door de speelse manier van schrijven, vaak op. De Goden gedragen zich bv. dikwijls weinig goddelijk, zoals Mercurius die zich als een dandy opmaakt (*Met.* 2, 732–6). Ook de aandacht voor het ontroerende valt op. Dat de dichter zich niet op het achterplan houdt, maar zijn personages regelmatig aanspreekt, zou ook in een gewoon epos misstaan hebben. Naast de epische en elegische kenmerken, neemt Ovidius ook elementen uit de hymne, het hellenistisch erotisch verhaal, de bucoliek en de tragedie over.

Misschien kan men de *Metamorphoses* nog best omschrijven als het epos van een elegische dichter.

'DOOR ALLE EEUWEN ROEMVOL...'

In de bijna 2000 jaar die ons van het ontstaan van de *Metamorphoses* scheiden, is Ovidius bijna heel de tijd een zeer geliefd dichter geweest. Slechts in de 19de en de eerste helft van de 20ste eeuw vond men Ovidius niet interessant, maar de laatste decennia is hij weer populair omdat zijn werk goed bij het postmodernisme aansluit. In het postmodernisme bestaat er immers geen allesoverheersende stroming meer, maar de mens beschikt over een ruim scala aan mogelijkheden waaruit hij kan kiezen. Bij Ovidius vindt men *mutatis mutandis* hetzelfde: uit de verschillende genres kiest hij verschillende elementen die hij tot een nieuw, bij hem passend product combineert. Een mooi voorbeeld vormt De

duivelsverzen van Salman Rushdie die duidelijk door de *Metamorphoses* en de ballingschapspoëzie beïnvloed is.

Zoals gezegd hadden Ovidius en zijn *Metamorphoses* voor de 19de eeuw ook veel succes. Het begon al in de 1ste eeuw. Niet alleen zijn stijl en metrum werden overgenomen, maar ook de inhoud. Er ontstond een mythologische verteltraditie die het mogelijk maakte om projecten op te starten die op het esthetische vlak wel ambitieus zijn, maar die geen of weinig politieke risico's inhouden. Statius' Achilleis en Thebais zijn maar enkele voorbeelden die onmiskenbaar Ovidius' stempel dragen. Het zegt trouwens al voldoende dat hij in de canon voor de post-augusteïsche auteurs was opgenomen. Ook op het einde van de Romeinse tijd blijft zijn invloed gelden want Claudianus bv. combineert ook liefdespoëzie en lof op de keizer.

In de middeleeuwen bereikt het *Nachleben* van Ovidius een hoogtepunt (cf. de bijdrage over de middeleeuwse bewerkingen van de *Metamorphoses*). Tijdens de renaissance is men sterk beïnvloed door Ovidius' gedachten over imitatie en lichaamsverandering. Een van de bekendste auteurs uit die periode, William Shakespeare, draagt in zijn vroege carrière duidelijk de stempel van de Romeinse dichter. Het drama *Titus Andronicus* is een uitgebreide herwerking van het verhaal van Philomela (Met. 6, 563–674). Ook Ovidius' stijl werd hoog ingeschat. Erasmus bv. raadde zijn leerlingen aan om de *Metamorphoses* omwille van de mooie stijl te lezen. *Paradise Lost* van John Milton (17de eeuw) heeft duidelijk zijn inspiratie gehaald bij de kosmogonie die aan het begin van de *Metamorphoses* (Met. 1, 5–440) verteld wordt. Deze Britse schrijver had trouwens de gewoonte om christelijke mythen en symbolen met hun Grieks – Romeinse tegenhangers te mengen.

Ook in de 18de eeuw sprong Ovidius nog in het oog, ook buiten de literatuur. De mythe rond Acis en Galatea bv. (Met. 13, 750–898) werd door zowel Händel als Mozart behandeld en wel in de vorm die Ovidius aan de mythe gegeven had.

Daarna verdween Ovidius dus in de vergeethoek, maar de laatste decennia duikt hij weer op om misschien 'door alle eeuwen roemvol te blijven leven' (Met. 15, 878–9).

De *Ovide moralisé*: vertalen en bewerken vanuit het middeleeuwse wereldbeeld

Sabrina Vervacke

DE POPULARITEIT VAN DE METAMORPHOSES IN DE LATE MIDDELEEUWEN

De *Metamorphoses* van Ovidius waren vanaf de 13de eeuw opvallend aanwezig in Europa. De oude inventarissen vermelden honderden commentaren en Latijnse manuscripten. Uit de chronologische spreiding van de teksten kunnen we opmaken dat de sagen van Ovidius ook in de 14de en 15de eeuw nog altijd ten volle tot het Europese letterkundige patrimonium behoorden. De bloei van de commentaren en de kopieën die zich in de 13de eeuw voordeed, bestendigde zich in de 14de en 15de eeuw en nam, met het verschijnen van integrale en moraliserende vertalingen in versvorm en in proza, zelfs nog toe.

In het Franse taalgebied onderscheidt men vijf grote mijlpalen in de assimilatie van dit Latijnse epische gedicht: enkele gedeeltelijke vertalingen waarvan de uiterst zeldzame getuigenissen dateren uit de 12de, 13de en 14de eeuw; een *Ovide moralisé* in versvorm uit het begin van de 14de eeuw; twee prozabewerkingen, één uit 1460 en één uit 1470; en een wiegendruk die in 1484 in Brugge werd gemaakt door Colard Mansion en die vanaf 1493 bekend werd onder de titel *Bible des poëtes*.

DE EERSTE INTEGRALE VERTALING IN HET FRANS

Met de aanduiding ‘*Ovide moralisé* in versvorm’ wordt traditioneel de eerste integrale vertaling van de *Metamorphoses* van Ovidius bedoeld. Deze vertaling werd in het tweede decennium van de 14de eeuw door een anonieme schrijver verwezenlijkt voor Johanna van Bourgondië, koningin van Frankrijk. Trots op het feit dat hij iets nieuws gerealiseerd heeft, verwijst de vertaler in zijn proloog naar vroegere mislukte pogingen van anderen: ‘Wat ik hier aanbied, hebben velen al geprobeerd, zonder hun voornemen waar te kunnen maken.’ Zijn boude bewering werd sindsdien inderdaad bevestigd door de ontdekking en uitgave van

losstaande teksten met de mythen van Pyramus en Thisbe, van Narcissus en van Philomela.

Verder in zijn proloog deelt de vertaler mee dat de fabels van Ovidius, die alle ‘het bespreken waard’ zijn, vergezeld zullen zijn van ‘uiteenzettingen’ die qua lengte en diepgang verhoudingsgewijs met de didactische waarde van het verhaal in kwestie overeenstemmen. Vanaf hun verschijning in het Frans werden de *Metamorphoses* dus tegelijk vertaald en geallegoriseerd. Wat de auteur van de *Ovide moralisé* in versvorm aankondigde, behelsde veel meer dan een gewone redactie; hij stelde een transpositiemodel van het Ovidiaanse gedicht voor, dat eeuwenlang als voorbeeld zou dienen. Binnen de groep teksten die ons hier interesseert, wordt dat model strikt nagevolgd tot aan de variant in versvorm die Clément Marot in 1534 samenstelde.

Die afstamming heeft twee belangrijke gevolgen. Enerzijds bevatten de vertalingen van het Ovidiaanse gedicht vanaf de *Ovide moralisé* in versvorm tot de *Grand Olympe* (editio princeps in 1532) verhaallijnen die volkomen vreemd zijn aan de *Metamorphoses* van Ovidius. Tegelijk de rol van vertaler en mytheschrijver vervullend, last de auteur van de *Ovide moralisé* in versvorm vaak verhalende toevoegingen in, die het oorspronkelijke stramien van het gedicht vervolledigen (bv. het verhaal van de vrede tussen Phoebus en Mercurius waardoor een einde komt aan de twist die in de mythe van Battus verteld wordt) of het verrijken met een bijkomende mythe (bv. Hero en Leander), ja zelfs met een volledige verhalencyclus (bv. de mythen die verband houden met de Trojaanse Oorlog). Anderzijds is elk vertaald verhaal systematisch uitgebreid met intertekstuele commentaren en afgerond met een overvloed van allegorisch materiaal. Ook op dat vlak gaan de latere vertalingen grotendeels op de *Ovide moralisé* in versvorm terug.

Het prototype van de eerste vertalingen van de *Metamorphoses* van Ovidius is dus een versie in verzen van ongeveer 72 000 achtlettergrepige regels, waarvan de helft aan de allegorisering is gewijd en waarvan een kwart van het verhalende gedeelte volkomen vreemd is aan het Ovidiaanse corpus.

DE AFSTAMMELINGEN VAN DE OVIDE MORALISÉ OP RIJM EN IN PROZA

Het grote werk van Ovidius, dat bij het begin van de 14de eeuw zijn intrede in het Franse taalgebied deed via de *Ovide moralisé* in versvorm, werd lange tijd uitsluitend door deze berijmde vertaling vertegenwoordigd. Alles wijst er immers op dat gedurende anderhalve eeuw de *Ovide moralisé* in versvorm de enige Franse vertaling van de *Metamorphoses* was. Er zijn een twintigtal getuigenissen – en vier families – van bekend, die uit de periode van 1315–1320 tot het einde van de 15de eeuw stammen.

Pas aan het einde van de 15de eeuw verschenen kort na elkaar drie prozabewerkingen. De eerste van die *Ovide(s) moralisé(s)* in proza, vertegenwoordigd door slechts één enkele getuigenis, is een herwerking die tussen april 1466 en september 1467 ontstond in opdracht van koning René van Anjou. Het betreft een sterk ingekorte variant van de *Ovide moralisé* in versvorm. De auteur van deze versie nam de structuur van de berijmde vertaling volledig over maar verkortte zowel de stukken die aan het verhaal gewijd waren als de allegorische interpretaties. Niettemin zou het een grote vergissing zijn de *Ovide moralisé* in proza te beschouwen als een beknopte versie van de *Ovide moralisé* in versvorm, want de verkortingen zijn hier vaak het resultaat van een sterk kritische houding van de prozaïst tegenover de interpretaties en amplificaties van zijn model op rijm.

De tweede prozabewerking van de *Ovide moralisé* in versvorm, die minder bekend is dan de vorige versie, is terug te vinden in drie Franse manuscripten: het ms. fr. 137 van de Bibliothèque Nationale in Parijs, het ms. Royal 17E IV van de British Library in Londen en het ms. fr. F.V.XIV.I. van de Bibliotheek van de Hermitage in Sint-Petersburg. Dankzij de miniaturen waarmee de drie versies verlucht zijn, kunnen de manuscripten tussen 1470 en 1480 gedateerd worden. De teksten hebben dezelfde structuur en hun inhoud is nagenoeg identiek, afgezien van de toevoeging van een proloog aan het ms. Royal 17E IV en het ms. fr. F.V.XIV.I. van de Hermitage. Aan die kleine groep manuscripten dient nog een Engelse versie te worden toegevoegd van de hand van William Caxton; ook deze variant bevat de vermelde proloog die de teksten van Londen en Sint-Petersburg voorafgaat.

Deze tweede herschrijving in proza van de *Ovide moralisé* in versvorm volgde drie of vier jaar na de eerste prozabewerking, tenminste als we ervan uitgaan dat de verluchtingen kort na de redactie van de tekst werden aangebracht. Net als de auteur van de eerste *Ovide moralisé* in proza, kortten ook de schrijvers van de tweede variant de vertaling op rijm veelvuldig in, maar daar houdt de gelijkenis op, want de weglatingen zijn minder systematisch, bereiken zelden dezelfde omvang, en vooral betreffen ze niet dezelfde passages. De varianten van het type van ms. fr. 137 hebben als het ware hun eigen versie gecreëerd op basis van een *Ovide moralisé* in versvorm, en vormen een aparte groep. En terwijl, tot slot, de eerste prozabewerking blijkbaar geen traditie of reproductie op gang heeft gebracht, ligt de tweede prozabewerking van de *Ovide moralisé* in versvorm aan de basis van de tekst die de *Metamorphoses* van Ovidius de wereld van de boekdrukkunst binnenleidde en die parallel met nieuwe renaissancistische versies de hele 16de eeuw door bleef bestaan: de *Bible des poètes*. Dit brengt ons bij de derde prozabewerking.

DE BIBLE DES POËTES: OVIDIUS' METAMORPHOSES IN DE BEWERKING VAN COLARD MANSION

De *Bible des poètes* is van kapitaal belang voor het begrip van de middeleeuwse en renaissancistische interpretaties en commentaren van de *Metamorphoses*. De tekst werd in Brugge in mei 1484 samengesteld door de drukker–kalligraaf Colard Mansion. Het gedrukte werk vermeldt, net zo min als vroegere vertalingen, een auteur en het droeg aanvankelijk ook geen titel. De benaming *Bible des poètes* verscheen pas in 1493, met de tweede uitgave van het werk door Antoine Vérard in Parijs, en bleef in alle volgende edities behouden (Parijs, Antoine Vérard, 1498; Parijs, Philippe Le Noir, 1523; Parijs, Philippe Le Noir, 1531).

De allerlaatste van de weelderige drukken van Colard Mansion was de *Bible des poètes*. De biografische notities spreken elkaar tegen over het verdere lot van de drukker, maar ze maken wel allemaal melding van het abrupte einde van zijn activiteiten, vrijwel meteen na het drukken van de *Bible des poètes*. Een andere Brugse druk, mei 1484 gedateerd – en waarschijnlijk van de hand van boekbinder Jean Gossin die Mansions schulden zou hebben afgelost – draagt de stempel van de drukker al niet meer; en terwijl in de eerste oplage geen enkele aanduiding te vinden is van de samenstelling of van een nummeringssysteem, bevatten enkele exemplaren van de tweede oplage wel signaturen – wat laat vermoeden dat het hier een gedeeltelijke oplage betreft met gebruikmaking van het overschot van de eerste oplage.

Wat zijn verdere lot ook mag zijn geweest, Colard Mansion heeft aan het nageslacht een tekst doorgegeven die qua invloed de nieuwe humanistische versies (bv. die van Marot/Aneau en die van Habert) naar de kroon stak en ze zelf ook beïnvloedde door zijn grote hoeveelheid commentaren en door de *Grand Olympe des histoires poétiques du Prince de poésie Ovide Naso en sa Metamorphose*. De uitgaven van deze *Grand Olympe*, een van zijn allegorieën ontdane versie van de *Bible des poètes*, volgden elkaar met regelmaat op vanaf 1532 (editio princeps, Lyon, Romain Morin) tot 1570.

Terwijl de inkortingen in de vroegere twee prozabewerkingen, door de weglating van sommige commentaren uit de *Ovide moralisé* in versvorm, een evolutie naar versoering van de tekst schenen in te luiden, getuigt de vertaling van Colard Mansion daarentegen van een nieuwe behoefte aan uitbreiding.

De aantrekkingskracht van het ‘extra-ovidiaanse’ materiaal manifesteert zich al in de paratekst van de *Bible des poètes*, en die omvat: een vertaling van *De formis figurisque deorum*, de proloog van de *Ovidius moralizatus* van Pierre Bersuire (Petrus Berchorius) (1); een inhoudstafel (‘rubricas des fables’) (2); een tweede woord vooraf van de samensteller (‘second prohome du compileur’) waarin een verward opgestelde rechtvaardiging voor de interpretatie en de allegorisering van oude teksten wordt gegeven met het voorbeeld van de gevelde eik van Antwerpen

(3), een waarschuwing tegen de ‘zeven ondeugden die toegeschreven worden aan hen die te lang spreken of schrijven’ en een gedetailleerde opsomming ervan (4), een korte *excusatio* waarin de vertaler zijn techniek van vertaling en presentatie van de fabels voorstelt (5); een derde voorwoord van de vertaler (‘tiers prohème du traducteur’) dat in feite een vrije versie is van de proloog van de *Ovide moralisé* in versvorm en de aanpassingen in proza (6); een toevoeging van de samensteller (‘adición du compilador’) die eerst handelt over het gebruik dat men van de geschriften dient te maken en vervolgens met behulp van de gezamenlijke stem van elf bijbelse autoriteiten de juistheid aantoonde van de literaire studiën (‘études’) (7). Daarna volgt een onafgewerkte versie van een ovidiaanse *accessus* die behalve een biobibliografie ook een toelichting bevat over de ‘vier wijzen van mutatie’ die in de *Metamorphoses* van Ovidius voorkomen (8).

COLARD MANSIONS BRONNEN VOOR DE BIBLE DES POÈTES

Tweede afwijking ten opzichte van de beknotting die we in de eerste twee prozabewerkingen constateerden: in de *Bible des poètes* is de hoeveelheid allegorisch materiaal aan het einde van elk vertaald verhaal aanzienlijk vermeerderd. Colard Mansion volgde de interpretaties van het manuscript van de tweede prozabewerking en voegde er uitgebreide allegorische stukken aan toe die hij hoofdzakelijk ontleende aan de *Ovidius moralizatus* en de *Ovide moralisé* in versvorm. Zoals blijkt uit de Latijnse citaten van verzen die telkens de vertaalde verhalen inluiden, heeft Colard Mansion hoogstwaarschijnlijk een Latijns manuscript van de *Metamorphoses* geraadpleegd.

Voor de verhalende delen gebruikte hij een tekst die nauw aansluit bij ms. fr. 137 van de Bibliothèque Nationale de France. Bovendien – en dit is merkwaardig – stemmen de houtgravures die de *Bible des poètes* sieren, qua compositie overeen met talrijke verluchtingen van datzelfde manuscript, dat oorspronkelijk toebehoorde aan Lodewijk van Brugge, heer van Gruuthuse, beschermheer van de drukker en in de 15de eeuw eigenaar van een van de mooiste bibliotheken van het land. We kunnen ons moeilijk indenken dat het luxueuze ms. fr. 137 dienst deed als werkmanuscript, maar het valt al even moeilijk te ontkennen dat er een duidelijke band bestaat tussen deze prozabewerking en de *Bible*. Ongetwijfeld heeft Colard Mansion tijdens de voorbereiding van zijn eigen werk voordeel gehaald uit de rijkdommen van de bibliotheek van Lodewijk van Gruuthuse. Dat was trouwens ook het geval met zijn vertalingen en drukken van *Invectives contre la secte de Vauderie* en *De la ruine des nobles hommes et femmes* (deze laatste tekst was overigens een van de bronteksten van de *Bible des poètes*).

Een andere mogelijkheid, ingegeven door de nauwe relatie tussen Mansion en Caxton en door het feit dat de eerste Engelse drukker zelf een *Ovide moralisé* in proza heeft geschreven naar het model van fr. 137: Mansion zou de auteur van

fr. 137 kunnen zijn en kan deze tekst vervolgens hebben uitgebreid met het oog op zijn gedrukte werk.

De compositie van de *Bible des poètes* toont de buitengewone bekwaamheid van de boekenmaker die zo'n belangrijke rol heeft gespeeld in de verspreiding van de literatuur in Brugge aan het einde van de 15de eeuw. Mansion verenigde met succes de rol van vertaler, commentator en samensteller in zich en slaagde erin om midden in de traditie vernieuwend te zijn. Het gebruik van Bersuires *Ovidius moralizatus* in de *Bible des poètes* bewijst de intellectuele kwaliteiten van de drukker. Hoogstwaarschijnlijk is Colard Mansion de auteur van de Franse vertaling van de *Ovidius moralizatus*. Hij maakt tweevoudig gebruik van deze tekst: in de paratekst (waar het aantal en de aard van de beschreven godheden aangeven dat Mansion een versie uit Avignon heeft gebruikt) en in het gedeelte dat voorbehouden is voor de vertaling van de *Metamorphoses*. Hierin vermengen de allegorieën van Pierre Bersuire zich met de interpretaties uit de *Ovide(s) moralisé(s)* zonder dat de inhoud ooit vervreemd lijkt van de commentaren die uit vroegere vertalingen zijn overgeërfd.

De *Description des dieux* (de titel die Mansion aan de Franse versie van *De formis figurisque deorum* gaf) – materiaal dat niet tot het traditionele discours van de *Ovide(s) moralisé(s)* behoort – dient niet enkel als illustratie bij een proloog waarin uitvoerig het gebruik van mythologische of bijbelse fictie wordt behandeld. Ook in de loop van zijn vertaling verwijst Colard Mansion naar deze mythografische verhandeling, hetzij om een beschrijving beknopt te kunnen houden (bijvoorbeeld die van de duivelse faun), hetzij om zijn betoog beeldrijker te maken. Dit bevestigt hoezeer hij aandacht besteedde aan de samenhang van zijn tekst, hoewel deze tekst door zijn breedvoerigheid en omvang al te vaak de kritiek heeft uitgelokt dat hij niet meer dan een samenraapsel van commentaren is. Overigens is de kwaliteit van dit werk zijn renaissancistische opvolgers – zowel directe (cfr. de *Grand Olympe*) als indirecte (cfr. de marginalia van de vertaling van Barthélemy Aneau) – niet ontgaan, evenmin als zijn tijdgenoten en voorlopers – blijkens het gebruik van de vertaling van *De formis figurisque deorum* vooraan in het ms. Thott 399 uit Kopenhagen, het zogenoemde *Commentaire de Copenhague*, dat na deze tekst vervolgt met een kopie van de *Ovide moralisé* in versvorm. Of hoe de laatste schakel van een teksttraditie de woorden van de eerste schakel van de ketting voleindigt...

Colard Mansion en de Brugse boekenwereld

Ludo Vandamme

De Brugse incunabeldrukker Colard Mansion voert ons terug naar Brugge in de tweede helft van de 15de eeuw. Vanaf de 13de eeuw was Brugge het raakpunt van de mediterrane en de Noord-Europese landen en daardoor een internationaal handelscentrum voor zowel de lokale handelaars als de buitenlandse handelshuizen die hier soms een permanent kantoor hadden. Er ontwikkelde zich een bijzonder drukke geldhandel en de Brugse kooplieden legden op hun beurt een internationale activiteit aan de dag. Brugge werd in de 15de eeuw bovendien een Bourgondische stad. De aanwezigheid van de hertogen van Bourgondië en hun hofhouding stimuleerde zeer sterk de bourgondisering van de aristocratische en burgerlijke cultuur.

De impulsen van het Bourgondische hofleven enerzijds en de internationale handel anderzijds vormden in Brugge de grondslag van een zeer gevarieerde en voornamelijk op de export gerichte luxenijverheid. Bovendien zorgden de verschillende specialisaties binnen de kwalitatief hoogstaande ambachten ervoor dat de stad zich inzake luxeproducten al snel onderscheidde van andere Vlaamse steden. De meest prestigieuze exponent van die industrie was de paneelschilderkunst, maar we mogen ook de diamant- en de ivoorindustrie niet vergeten, de edelsmeedkunst, de tapijtkunst enzovoort. Brugge was in de 15de eeuw bovendien een internationaal centrum van boekproductie. Tientallen ondernemers en werklieden, boekverkopers, kopiïsten, verluchters, boekbinders, drukkers en perkamentmakers – allemaal verenigd in het gilde van Sint-Jan – waren in de sector tewerkgesteld. In de tweede helft van de 15de eeuw trad Colard Mansion op het voorplan. Het is interessant om wat dieper in te gaan op zijn persoonlijkheid als ondernemer die in een kosmopolitische stad in de wereld van het boek terecht kwam.

EEN ONDERNEMER

Colard Mansion was een man met aanzien, een intellectueel met een hoge sociale positie. Hij had een instinct voor nieuwe teksten, tal van *editiones principes* rolden

van zijn drukpers, hij maakte vertalingen uit het Latijn en waarschijnlijk uit het Nederlands in het Frans, en ook uitgebreide parafrazen van bestaande teksten. Intussen liet hij zich in het gilde kennen als een vrijgevig lid wanneer het ging om de versiering van de gildekapel in de Eekhoutabdij in Brugge; hij was geldschieter en bracht wellicht nieuwe leden aan. In de periode van 1454 tot 1484 nam geen enkel lid van het gilde meer gezellen en leerjongens in dienst dan Colard Mansion.

Waar woonde die Colard Mansion in Brugge? Onderzoeker Henri Michel toonde al in 1925 aan dat Charles Carton zich vergiste toen hij het huis van Mansion achter het klooster van de Karmelieten situeerde. Ten laatste in 1478 opende Mansion een winkel en een werkplaats naast de Sint-Donaaskerk op de Burg, het kloppend hart van de boekenwereld in Brugge, waar al in de 14de eeuw boeken geschreven en verkocht werden.

De winkel en achterkamer werden tevoren geëxploiteerd door Morissis de Haec, een toonaangevende figuur in de Brugse boekenwereld, wat meteen een idee geeft van het belang van de Burg voor het boekenbedrijf.

Door de markt te verkennen en de uitvoering van opdrachten te coördineren, had ondernemer Mansion de boekproductie grotendeels in handen. Hij was de schakel tussen de afzetmarkt (de klant, de boekverkoper) en de productie van het boek (kopiisten, verluchters, boekbinders).

Waarschijnlijk deed Mansion voor de verschillende productiefases van de boeken een beroep op vaste medewerkers. Zo werkte hij voor de boekverluchting klaarblijkelijk nauw samen met het atelier van de Meester van het Getijdenboek van Dresden. Die Meester was in Brugge werkzaam tussen 1470 en 1480, maar hij nam ten gevolge van de spanningen tussen de Vlaamse steden en keizer Maximiliaan de wijk naar Doornik en vervolgens naar Amiens. Dit gegeven ondersteunt enigszins de hypothese van Michel, dat Mansion in 1484 uit Brugge wegging en zijn activiteiten in Picardië voortzette.

Voor de kalligrafie was het eigen handschrift van Colard Mansion de standaard. De aanlevering van de illustraties in diepdruk (kopergravure) kan volgens ons met Marc le Bongeteur in verband worden gebracht (zie verder). Aangaande het drukken van de boeken wijst niets erop dat Colard zelf de drukpers bediende.

In de tweede helft van de 15de eeuw was de boekproductie in Brugge vooral op het handgeschreven boek afgestemd. Mansion verwierf talrijke opdrachten voor het vervaardigen van handschriften. De Bourgondische luxemanuscripten waren de trots van de Brugse boekennijverheid, waarin Mansion een prominente plaats bekleedde. Het is bekend dat illustere klanten meermaals bestellingen voor het schrijven of het vertalen van teksten plaatsten: onder hen Filips de Goede (een

Romuleon-manuscript, 1450), Filips van Crevecoeur, Filips van Hoorne en – uiteraard – Lodewijk van Brugge, heer van Gruuthuse, een bibliofiel van Europees niveau uit de entourage van het Bourgondische hof in Brugge. Enkele minder bekende schrijfofdrachten geven ons een vollediger beeld van Mansion en zijn klanten.

Noël Geirnaert kwam een contract op het spoor waaruit blijkt dat Jan Crabbe een luxemanuscript bij Mansion bestelde. Jan Crabbe was abt van de prestigieuze Duinenabdij; hij had veel belangstelling voor het humanisme en onderhield contacten met Italiaanse scriptoria in Brugge. Voor rekening van de abdij van Sint-Hubertus in de Ardennen maakte Mansion een rijk versierd manuscript met een *Vie de Saint-Hubert*, dat was geschreven door Hubert le Prévost van Rijsel. Het manuscript ging verloren in de brand van de abdij van Sint-Hubertus in 1635. De Rooy veronderstelt dat Mansion de Latijnse tekst van Prévost misschien in het Frans vertaalde.

Tot op heden is heel weinig bekend over de opdrachten die Mansion van lokale Brugse instellingen kreeg. We hebben geen weet van leveringen aan het Brugse stadsbestuur. Hoewel het stadsbestuur zowel rechtstreeks als via tussenpersonen veel bestellingen plaatste en onderaanbestedingen uitgaf – waarschijnlijk ook aan Mansion – vermelden de stadsrekeningen slechts weinig namen. Tussen 1470 en 1476 werd Mansions collega Morissis de Haec meermaals vergoed voor de levering van boeken. In dat laatste jaar nam Mansion de winkel van Haec over en wellicht ook zijn cliënteel.

Colard Mansion werd alleszins in 1462/1463 betaald door het Brugse Vrije voor 'boucken die hy scryft ten oorbore van den lande' (boeken die hij schrijft voor rekening van het Vrije). Het Brugse Vrije was het rijke en vruchtbare platteland rondom Brugge. Het bestuur van deze kasselrij was gevestigd op de Burg in het centrum van de stad. In 1478/1479 werd Mansion betaald om het nieuwe cartularium te verluchten, een index op te stellen, de randversiering te verzorgen, het bladgoud aan te brengen en het boek te laten binden met houten platten. De drukker speelde ook hier dus een coördinerende rol. Hij zag erop toe dat het cartularium zorgvuldig werd geprepareerd en afgewerkt. Waarschijnlijk ging het om het *Roodenbouc*, een cartularium dat schitterend versierd is met ornamentale initialen en een prachtige vignette-rand die verwijst naar de Brugse ateliers van de jaren 1470/1480. Momenteel wordt het cartularium bewaard in het Rijksarchief in Brugge.

Colard Mansion kreeg behalve grote en belangrijke opdrachten ook meer bescheiden aanvragen, zoals het opstellen en schrijven van zes aanplakbiljetten met de tekst van nieuwe verordeningen van het bestuur van het Brugse Vrije. De affiches werden opgehangen in zes dorpen en stadjes in de omgeving van Brugge.

Deze nieuwe gegevens voegen een aspect toe aan de onderneming van Colard Mansion, namelijk de uitvoering van overheidsopdrachten.

HET GEDRUKTE BOEK

Al vanaf het prille begin van de boekdrukkunst circuleerden in Brugge gedrukte boeken: de eerste in Mainz gedrukte bijbels werden er verlucht en het oudste bewaard gebleven boek in Engeland werd in 1467 in Brugge verkocht. De familie Strozzi transporteerde via Brugge, in Italiaanse galeien, boeken naar de noord-oostelijke gebieden van Europa. Als ondernemer in de boekenwereld ontdekte Colard Mansion al snel de mogelijkheden van de typografie. Vanaf het jaar 1476 wijdde hij zich aan de drukkunst, in het kielzog van de tandem William Caxton-Jan Veldener. De mechanische reproductie van teksten werd geïntegreerd binnen de andere fases van het productieproces, die voorlopig niet-gemechaniseerd bleven.

De beslissing om een tekst al dan niet te laten drukken, hing bij Mansion af van de marktsituatie. Voor slechts twee van de vijf teksten die hij zelf vertaalde en eventueel zelf parafraseerde – namelijk *La Pénitence d'Adam*, *Le Dialogue des créatures*, *Métamorphose*, *Le Donat spirituel* van Jean Gerson en *Vie de Saint-Hubert* van Hubert le Prévost – nam hij het risico om ze te drukken. Kort na zijn tijd of misschien nog aan het einde van zijn carrière in Brugge was de markt klaar voor een gedrukte versie van de overige teksten (*Le Dialogue des créatures* bv. werd door Gerard Leeu in Gouda gedrukt in 1482).

Naar het einde van de middeleeuwen toe werd in de scriptoria al een rationele arbeidsverdeling toegepast, vooral voor het illustreren van boeken. Mansion ging nog een stap verder: in 1476 publiceerde hij het eerste met kopergravures verluchte boek: *De casibus virorum illustrium* van Giovanni Boccaccio in een Franse vertaling van Laurent Premierfait. In de muntateliers en wisselkantoren van Brugge was immers een enorme kennis en ervaring beschikbaar.

In 1474, op het ogenblik dat Caxton – waarschijnlijk in samenwerking met Mansion – zijn drukatelier opstartte, verscheen de eerder genoemde Marc le Bongeteur opnieuw in de stad, een edelsmid die ambtshalve hoofd van het Brugse muntatelier was. Was hij de anonieme kopergraveur waarop Mansion een beroep kon doen? Er zijn alleszins verschillende zeer figuratieve munten van zijn hand bewaard gebleven; aan de voorzijde daarvan staat hij zelf in profiel afgebeeld en op de keerzijde prijkt een gevleugelde leeuw die zijn poot op de Bijbel legt. Le Bongeteur stierf in Brugge omstreeks het einde van 1480. Zijn zoon Colard nam het atelier over maar vertrok twee jaar later al naar Gent, zodat voor Mansion een belangrijke schakel in de productieketen van de boeken wegviel. In het enige werk dat Mansion nog uitgaf na dat jaar, te weten de *Métamorphose* in 1484, maakte hij weer gebruik van de houtsnede. Merkwaardigerwijs drukte hij voor deze

uitgave tekst en illustraties ook in afzonderlijke drukgangen. Marc le Bongeteur was uit Artesië afkomstig, zoals waarschijnlijk ook Colard Mansion. Hij werd in Hesdin geboren en verwierf in 1442 het poorterschap van Brugge, waar hij tien jaar later een van de vier wisselkantoren van de stad exploiteerde. Hij woonde van 1468 tot 1472 in Leuven als eerste keurmeester van de muntslag van Karel de Stoute. Het jaar daarna was hij hoofd van het muntatelier van Brugge.

Marc le Bongeteur onderhield in elk geval goede relaties met de boekenwereld van de metropool. Het register van het gilde van de librariërs, dat wordt bewaard in het Stadsarchief van Brugge, leert ons dat hij vanaf 1454 – het eerste jaar in het register – zonder onderbreking lid was tot aan zijn dood. In het register staat ook een neef van Marc vermeld. Dat was mogelijk Clais le Bongeteur die in 1457 of 1458 van het hertogelijke hof van Bourgondië een opdracht kreeg die hij samen met Colard Mansion uitvoerde.

Voor de illustratie van zijn *Boccaccio* paste Mansion verschillende technieken toe. Er zijn vier staten van deze druk bekend. In enkele boeken zijn de gravures gedrukt, in andere zijn ze als aparte prenten ingekleefd. In het merendeel van de exemplaren, bijvoorbeeld in die van de Openbare Bibliotheek van Brugge, zijn de plaatsen van de gravures blanco gebleven. Joseph Van Praet zou, naar eigen zeggen, exemplaren met geschilderde miniaturen in handen hebben gehad. Uit alles blijkt dat Mansion zich soepel aan de omstandigheden aanpaste, door de beginpagina's te veranderen of zelfs door de tekst in te korten om zodoende een zo gevarieerd mogelijk fonds te koop te kunnen aanbieden.

De geschilderde verluchting in de gedrukte boeken werden uitgevoerd naar de smaak en de wensen van de klant. Brugge was alleszins goed uitgerust voor dat soort bestellingen. De Brugse en de Parijse exemplaren van de *Métamorphose*, met hun verzorgde vignature-randversiering en versierde initialen, zijn van twee verschillende ateliers afkomstig. Aan het atelier waar het Parijse exemplaar werd verlucht, kan ook de begininitiaal van een *Biblia latina* van Amerbach worden toegeschreven; deze bijbel werd aangekocht door de reguliere kanunniken van Zonnebeke, ongeveer 50 km ten zuiden van Brugge, en bevindt zich vandaag in de Openbare Bibliotheek van Brugge. Ook de randversiering van een drukwerk van Lorenzo Valla van Keulen uit 1476 kan aan datzelfde atelier worden verbonden: het *Elegantarium linguae latinae libri*, dat bovendien voorzien is van een contemporaine Brugse gestempelde band. Een inventaris van de randversieringen in de drukwerken van Mansion zou een antwoord kunnen bieden op de vraag of hij de decoratieve afwerking al dan niet volledig overliet aan de voorkeuren van de kopers van zijn boeken.

DE BOURGONDISCHE ADEL

Colard Mansion wordt bij voorkeur gesitueerd in de cultuur van het hof van de Bourgondische hertogen. Hij droeg zijn vertalingen en manuscripten op aan een Franstalige aristocratie die zich door de culturele uitstraling en de levensstijl van de hertogen van Bourgondië liet inspireren, en ook een groot deel van zijn gedrukte boeken is op die kringen gericht. Onderzoek heeft bijvoorbeeld uitgewezen dat een derde van de door Mansion uitgegeven titels zich in manuscriptvorm in de bibliotheek van Lodewijk van Brugge, heer van Gruuthuse, bevond.

Over dat alles ontbreken nog meer precieze gegevens. De mooi verluchte *Métamorphose* in het bezit van de Openbare Bibliotheek van Brugge draagt onderaan op de eerste pagina van de tekst het eigendomsmerk van Charles de Croy: ‘Ce livre d’ovide de metamorfose en franchois appertient a monseigneur Charles de Croy, seigneur d’avesnes, Wavrin, Lillers Saint-Vernant etc.’ (Dit boek van de metamorfosen van ovidius in het frans behoort toe aan de heer Charles de Croy, heer van Avesnes, Wavrin, Lillers Saint-Vernant enz.), met daarbij zijn handtekening. Dit exemplaar komt uit een Brugs atelier dat zowel manuscripten als gedrukte werken verluchtte en is een typisch product voor de bibliofiele aristocraat met een voorliefde voor al wat Bourgondisch is. De omlijsting van de eerste pagina is rijkelijk versierd. Charles de Croy, ook en vooral bekend als de prins van Chimay, was een van de steunpilaren van de politiek van keizer Maximiliaan van Oostenrijk. In 1481 werd hij door de Habsburgse soeverein opgenomen in de Orde van het Gulden Vlies. In die periode bouwde Charles de Croy een zeer prestigieuze bibliotheek op.

Niet enkel de aristocratie maar ook de burgerij in de steden toonde interesse voor de nochtans lijvige Ovidius-tekst in een dure luxe-editie. In de bekende bronnen vinden wij weinig aanwijzingen over de particuliere bibliotheken in de Vlaamse steden aan het einde van de 15de en het begin van de 16de eeuw. Van de stad Amiens in Picardië bleven wel talrijke boedelbeschrijvingen bewaard, die enige informatie over boekencollecties bevatten. Albert Labarre ontdekte dat in Amiens bij het begin van de 16de eeuw minstens vier exemplaren van de *Métamorphose* te vinden waren, onder andere bij enkele functionarissen en juristen bij de rechtbanken en bestuursinstellingen, met name Antoine de Cocquerel, Simon Pilate en Pierre le Riche. Bekender is natuurlijk het met kopergravures versierde exemplaar van de *Boccaccio* uit het bezit van Charles de Wascoussins. De eerste eigenaar van het enige bewaard gebleven exemplaar van de met miniaturen verluchte *Boëtius* (tegenwoordig in de Cambridge University Library) was de Brugse arts Rogier Willeron. Er was dus zeker een ruime markt voor de *Métamorphose* en aanverwante teksten en Mansion lijkt dat goed te hebben ingeschat.

Hoewel Mansion een voornamelijk Franstalig fonds samenstelde, mag niet worden vergeten dat hij ook werken in het Latijn drukte. Wellicht in 1469 gaf hij het volledige werk van Pseudo-Dionysius de Areopagiet uit, dat brieven maar ook verhandelingen over de Goddelijke Namen, de Hemelse Hiërarchie enzovoort bevatte. De anonieme auteur, die leefde rond het jaar 500, streefde naar een synthese tussen het christelijke denken en het Griekse neoplatonisme. De auteursnaam Dionysius nam hij aan naar het voorbeeld van de Athener die zich, als gevolg van de predikingen van de heilige Paulus, tot het christendom had bekeerd.

De voor zijn tijd moderne en humanistische tekst van de mystieke theoloog werd uit het Grieks in het Latijn vertaald door de Italiaanse humanistische monnik Ambrosius Traversius. Uit aanduidingen in sommige overgeleverde exemplaren kunnen wij opmaken dat de tekst aanwezig was in bibliotheken van geleerden en abdijen, bijvoorbeeld in de celestijnenkloosters van Metz en Amiens. In de daaropvolgende decennia beroerde de christelijke mystiek van Pseudo-Dionysius bovendien de kringen van de vroege humanisten aan de universiteit van Parijs. In 1499 bracht Jacques Lefèvre van Etaples op zijn beurt een nieuwe editie uit van de vertaling van Traversarius.

De beperkte informatie die uit de eigendomsmerken af te leiden is, geeft aan dat Colard Mansion zich met zijn fonds voornamelijk op een Franstalig en bij voorkeur aristocratisch publiek richtte.

EEN FRANSTALIG FONDS

Mansion ging op zoek naar Franse teksten om te drukken. Hij was er als doorgewinterde handelaar in de eerste plaats op uit om een gevarieerd boekenfonds samen te stellen. In 1476/1477 gaf hij een Franse *prognostication* (toekomstvoorspelling) uit. Met een uitgave van de *Disticha* van de Pseudo-Cato oriënteerde hij zich op onderwijskringen. Andere teksten konden zowel aristocratische lezers als een breder publiek aanspreken. *Les Evangiles des quenouilles* (*Die evangelien vanden spinrocke*) behoort ongetwijfeld volop tot de Bourgondische cultuur. De twee bewaard gebleven manuscripten van de tekst zijn luxeversies. Eén ervan was in het bezit van Maria van Luxemburg, de weduwe van Lodewijk van Luxemburg, graaf van Saint-Pol, die in ongenade was gevallen bij Lodewijk XI en in 1475 in Parijs werd onthoofd. Een vergelijkbaar werk was *La Danse des aveugles* (*Vanden drie blinde danssen*) van Pierre Michault, secretaris van Karel de Stoute, waarvan het enige bekende exemplaar uit de oplage van Mansion een tiental jaren geleden door Gerard van Thienen werd ontdekt in de Nationale Bibliotheek van Oostenrijk.

De vorm en de inhoud van deze drukken geven aan dat Mansion hier wellicht ook een breder publiek op het oog had. Het zijn goedkope kleine boekjes van

twintig tot dertig pagina's zonder illustraties, in tegenstelling tot de uitgaven van Mansions concurrenten in die tijd. De verspreiding van *Les Evangiles des quenouilles* onder het volk leidde tot donderpreken van broeder Olivier Maillard, een beroemde volksprediker.

Mansion keerde Brugge definitief de rug toe in 1484. Over dit onderwerp is al veel inkt gevloeid en talrijk zijn de auteurs die geprobeerd hebben te achterhalen en te beschrijven wat er precies is gebeurd. Vermeldenswaard is het feit dat Mansion het slachtoffer was van de politieke en economische crisis van de jaren 1480. De dubbele ontwikkeling die het succes van Mansion in Brugge mogelijk had gemaakt – de luxenijverheid van exportgoederen en de bourgondisering van het sociale en culturele leven – was verdwenen. Vooral het conflict tussen de Vlaamse steden en keizer Maximiliaan van Oostenrijk, na de dood van Maximiliaans echtgenote Maria van Bourgondië, maakten het commerciële leven in de stad onmogelijk. De stad Brugge voerde, in het spoor van Lodewijk van Brugge, een Franse politiek. In 1482 werd Artesië een deel van Frankrijk. Mansion, die zich in het verleden weinig dienstbaar had getoond aan de Franse koningen, bevond zich tussen twee vuren. Bovendien waren de commerciële distributiekkanalen, waarop elke boekenonderneming steunde, dichtgeslibd en het internationale cliënteel smolt als sneeuw voor de zon. Maximiliaan van Oostenrijk zette alles op Antwerpen met als gevolg dat de vreemde kooplui die al zo lang in Brugge gevestigd waren, naar de nieuwe metropool verhuisden en dat zelfs Brugse ondernemers voor de Antwerpse markt kozen. Zoals Colard Mansion dertig jaar eerder door Brugge was aangetrokken, lieten drukkers-uitgevers als Gerard Leeu zich nu naar Antwerpen lokken, het nieuwe Mekka van de boekdrukkunst. Het resultaat was een bloeiende boekenmarkt vanaf 1481.

Colard Mansion kon met zijn Franstalige aanbod van boeken niets beginnen in Antwerpen. Natuurlijk werden 'zijn' teksten ook op de Antwerpse persen gedrukt, maar dan in een Nederlandse vertaling. Een veelzeggend voorbeeld daarvan is *Le Jardin de dévotion*, nota bene het 'primum opus impressum per Colardum mansion Brugensis' (het eerste gedrukte werk van Colard Mansion van Brugge): Gerard Leeu bracht in 1487 in Antwerpen een Nederlandse vertaling uit onder de titel *Het Hofken van devocien* (ILC 217). Nauwkeurig onderzoek bracht aan het licht dat deze Nederlandstalige uitgave gebaseerd was op die van Mansion. De tekst zelf is verknoeid door enkele zeer onduidelijke passages, te wijten aan een slordige vertaling. De trieste erfenis van een voorgoed afgesloten periode.

Iconografische context van de illustraties in de *Métamorphose*

Annelies Vogels

INLEIDING

Toen Colard Mansion in 1484 voor het eerst in de geschiedenis een geïllustreerde druk van de zogenaamde *Métamorphose* uitgaf, kon hij voor de illustraties terugbuigen op een lange iconografische traditie. Reeds in de eeuwen daarvoor waren teksten uit de klassieke oudheid een eigen leven gaan lijden. Zij werden gekopieerd, vertaald, gecompileerd, aangevuld, en aangepast aan de middeleeuwse christelijke cultuur. Deze middeleeuwse versies van antieke teksten, die in de vorm van handschriften circuleerden, waren vaak verlucht met prachtige miniaturen. Net zoals de teksten kregen de afbeeldingen van antieke Goden en mythologische gebeurtenissen een heel eigen en nieuwe gedaante. Zoals ook de tekst een christelijke interpretatie is van de mythologie, geheel aangepast aan de Franse traditie van de allegorische roman, zo staat ook de iconografie van de afbeeldingen ver af van de klassieke context waarin Ovidius' tekst ontstond. Slechts weinig elementen herinneren nog aan de voorstellingswijzen die men in de oudheid zelf hanteerde. Mars, Jupiter, Juno of Hercules zijn letterlijk in een middeleeuws 'jasje' gestoken.

NAAR HET VOORBEELD VAN DE HANDSCHRIFTEN

Door het aanwenden van grote vellen papier en door de uitgebreide illustraties heeft Mansion met zijn boek de pracht en praal van de vijftiende-eeuwse handschriften willen evenaren. De kunst van het verluchten stond in het vijftiende-eeuwse Brugge op een zeer hoog peil. Brugse verluchters behoorden tot de absolute top. Hun producten waren zeer gegeerde luxeartikelen in binnen- en buitenland. De op papier gedrukte, en met houtsneden geïllustreerde drukken vormden een goedkoper alternatief voor de zeer prijzige en arbeidsintensieve verluchte handschriften die op duur perkament waren uitgevoerd. Uitgevers richtten zich echter stevast naar het voorbeeld van de gegeerde handschriften voor wat betreft de vormgeving van hun drukken. Ook het kopende publiek wenste dat de door hen aangekochte drukken iets van de luxe en pracht van het handschrift uitstraalden.

In het Brugse exemplaar van Mansions *Métamorphose* is de invloed van de miniatuurtraditie duidelijk af te lezen uit de met de hand aangebrachte randversieringen. Ze geven aan de mechanisch vervaardigde druk alsnog de status van een handschrift. Gezien deze grote traditie, en het prestige dat het handschrift in de vijftiende-eeuwse Bourgondische Nederlanden genoot, is het niet verwonderlijk dat de iconografie van Mansions houtsneden nauw aansluit bij de miniaturen in Franse en Vlaamse handschriften uit de late middeleeuwen. Op hun beurt liggen de iconografische wortels van deze voorstellingen bij nog oudere bronnen uit de vroege en hoge middeleeuwen. In iconografisch opzicht zijn de illustraties van Mansion dan ook het eindpunt van een lange middeleeuwse traditie.

OPEENSTAPELING VAN BETEKENISSEN

Voor deze druk liet Mansion maar liefst vierendertig houtsneden vervaardigen. Er zijn zeventien kleine houtsneden, die passen in één tekstkolom, en zeventien grote houtsneden die de breedte van twee kolommen beslaan. Een eerste reeks van zeventien afbeeldingen hoort niet bij de eigenlijke Ovidiustekst, maar illustreert een opsomming van Romeinse goden die in de loop van de middeleeuwen als een soort inleiding aan de Ovidiustekst was toegevoegd. Aan het begin van dit gedeelte bevindt zich één grote houtsnede waarop de voornaamste Goden samen zijn voorgesteld. In het midden troont Saturnus voorgesteld als een oudere bebaarde man. Hij draagt zijn traditionele attributen, de zeis, de slang die in haar staart bijt, symbool van de eeuwigheid, en de vijfpuntige ster. Terwijl hij één van zijn kinderen opeet wordt hij door zijn zoon Jupiter ontmand. Links op de voorgrond kijkt Jupiters vrouw Juno toe. Uit het door Jupiter in zee geworpen lid van Saturnus ontstaat Venus, die rechts uit de golven naar voren treedt. Neptunus, gekleed en getooid met kroon en scepter komt eveneens uit het water te voorschijn. Pluto, voorgesteld als koning van de onderwereld, verschijnt in een vlamengloed uit de rotsen vooraan rechts.

In deze illustratie wordt al meteen een en ander duidelijk over de aard van de afbeeldingen. Naar middeleeuwse gewoonte zijn verschillende stadia van het verhaal gelijktijdig weergegeven. De heidense personages zijn als laatmiddeleeuwse edelen weergegeven. In kleding en houding herinnert niets hier aan de antieke voorstellingswijze. De afbeelding is daarenboven een compilatie van verschillende iconografische tradities, en verwijst niet letterlijk naar één bepaalde tekst. Net als Mansions tekst hebben de afbeeldingen een uitermate compilatief karakter. Verhalen en symbolen worden gecombineerd in één enkele voorstelling, zodat een opeenstapeling van betekenissen en associaties wordt gecreëerd.

Mansion of zijn ontwerper waren geenszins verantwoordelijk voor de samenstelling van deze voorstelling. Zoals ook voor andere illustraties het geval is treffen

we zeer gelijkende voorstellingen aan in enkele andere in de Zuidelijke Nederlanden ontstane Ovidiushandschriften uit dezelfde periode. Gelijkaardige afbeeldingen zijn terug te vinden in een exemplaar van Lodewijk van Gruuthuse (Parijs, Bibliothèque Nationale, ms. fr. 137), in een handschrift van Raphaël de Mercatellis (Holkham Hall, Acc. ms. 324) en vooral in een manuscript dat zich nu in Kopenhagen bevindt (Det Kongelige Bibliothek, ms. Thott 399). Het was niet ongebruikelijk voor houtsnijders uit deze periode om terug te grijpen naar modellen uit de miniatuurkunst. Vermoedelijk gaan de houtsneden uit Mansions editie, alsook de miniaturen uit de hierboven vermelde handschriften, terug op oudere modellen die in de loop der tijden verloren gingen.

De overige illustraties van deze inleiding zijn zestien kleinere in de tekstkolom ingepaste illustraties die elk één Romeinse God voorstellen. Ook hier zijn er nauwe overeenkomsten met Brugse miniaturen. De proloog van het Kopenhaagse handschrift stemt wat betreft tekst en illustratie zeer getrouw overeen met het eerste deel van Mansions druk. De Goden en Godinnen die er worden afgebeeld komen in haast identieke poses in de Brugse druk voor, en ook de volgorde waarin ze worden voorgesteld is volledig gelijklopend. De illustraties in beide werken volgen tamelijk getrouw de tekst.

MARS MET DORSVLEGEL

De foutieve interpretaties van vertalers, kopiisten en bewerkers hebben echter ook hun invloed gehad op de iconografie. Zo stellen de tweede miniatuur van Kopenhagen (fol. 6v) en de tweede illustratie van Mansion de god Mars voor. De illustratie van Mansion toont zich als een gespiegelde variant op de uitbeelding in het Kopenhaagse handschrift.

Beiden hebben zij hun wortels in de middeleeuwse traditie, die Mars gezeten op een strijdswagen en vergezeld van een wolfshond voorstelt. Deze uitbeelding gaat terug op een beschrijving van de Porta Ravennate van de hand van de twaalfde-eeuwse auteur Albricus.

Heel wat elementen in deze voorstelling getuigen van het gebrek aan kennis van de middeleeuwse auteurs en kunstenaars wat betreft de cultuur van de oudheid. De strijdswagen die we in de houtsnede en de miniatuur afgebeeld zien, heeft meer weg van een eigentijdse boerenwagen dan van de efficiënte tweewielige strijd- en renwagens uit de klassieke oudheid. In de rechterhand houdt de oorlogsgod bovendien een dorsvlegel. De tekst van Mansion beschrijft Mars 'séant en un chariot aiant en sa teste une salade et un flayau en sa dextre main' (fol. 9r). In de Latijnse beschrijving van Albricus is er sprake van een 'flagellum' wat als 'zweep' kan worden vertaald. In de oudfranse tekstversie werd dit woord vertaald als 'flayau' (= 'fléau') hetgeen oorspronkelijk ook zweep kan hebben betekend. De illustrator was echter niet bekend met deze oude betekenis en heeft in zijn

illustratie de 'flayau' geïnterpreteerd als dorsvlegel. Dit voorbeeld toont aan dat de foutieve interpretaties van de Latijnse tekst hebben geleid tot een nieuwe voorstellingstraditie die zijn eigen leven is gaan leiden. Het is duidelijk dat de illustrator van Mansion niet zelf de bron is van de misinterpretatie van de tekst. Reeds voor hem behoorde de Mars met de dorsvlegel tot een voorstellingstraditie, waarin onder meer ook het Kopenhaagse handschrift een schakel is.

Hoewel dus ontstaan uit een foute interpretatie van de tekst, of een gemis aan vertrouwdheid met de antieke cultuur, verkregen deze afwijkende voorstellingswijzen wellicht een eigen en nieuwe betekenis. De boerenwagen en de dorsvlegel alluderen mogelijk op Mars' rol als beschermer van de landbouw. Hoewel er in de tekst van zowel Berchorius als Mansion slechts sprake is van Mars als oorlogsgod, is het toch niet uitgesloten dat een dergelijke betekenisverbreding door zowel illustrator als gebruiker duidelijk werd begrepen. De associatie van Goden met planeten, en bijgevolg met seizoenen, maanden, weersomstandigheden, en uiteindelijk de landbouw was wijdverbreid. Het voorbeeld van de Marsvoorstelling illustreert goed hoe heidense taferelen in de middeleeuwen in een nieuwe context werden geplaatst die totaal verschilde van de originele. Misinterpretaties van de tekst leidden zo vaak naar nieuwe betekenissen en een gewijzigde iconografie. Dit proces is een constante in de illustraties van Mansions *Métamorphose* en is zeker niet uniek voor zijn uitgave, die integendeel op een diep gewortelde traditie teruggaat.

ILLUSTRATIES BIJ DE MÉTAMORPHOSE

Naast de grote houtsnede met de ontmanning van Saturnus, die aan de inleiding met de goden voorafgaat, bevat Mansions werk nog zestien andere grote houtsneden. Vijftien houtsneden verschijnen aan het begin van elk van de vijftien boeken waaruit de Ovidiustekst bestaat, het gaat hier om Deucalion en Pyrrha, De val van Phaëton, Cadmus, Pyramus en Thisbe, De roof van Proserpina, Minerva en Arachne, Jason en de vuurspuwende stieren, Minos en Scylla, Hercules en Achelous, Orpheus en Euridyce, De dood van Orpheus, De schaking van Helena, Het oordeel van Agamemnon, De ontvangst van Dido en Aeneas, en Myscelus bij de bouw van Crotona. Behalve in het geval van de houtsnede met Deucalion en Pyrrha, die wordt gecombineerd met een christelijke voorstelling van de val der opstandige engelen, en waarin ook een portret van de auteur werd verwerkt, illustreren zij telkens één episode die als belangrijkste uit het betreffende deel werd gekozen. Deze illustraties hebben een meer verhalend karakter dan de afbeeldingen van de Goden, en over het algemeen volgen ze vrij nauwgezet de tekst.

Ze illustreren echter nauwelijks iets van de religieus-moraliserende inhoud die aan de verhalen werd toegedicht. Ook in deze grote houtsneden worden vaak verschillende stadia van het verhaal synchroon voorgesteld.

Dit is op een zeer mooie manier uitgewerkt in de illustratie van het verhaal van Phaëton, waar de illustrator van het architecturale kader heeft gebruik gemaakt om de verschillende stadia van het verhaal ook ruimtelijk van elkaar te scheiden. Phaëton was de zoon van Clymene en de zonnegod Apollo. Op een dag vraagt Phaëton, die door zijn moeder alleen was grootgebracht, naar zijn afkomst. Daarop besluit de jonge man de zonnegod in zijn verblijf te gaan opzoeken, en vraagt hem om voor één dag de zonnewagen te mogen besturen. Phaëton blijkt echter niet in staat de paarden te mennen en dreigt de aarde te verschroeien. Ten einde groter onheil te voorkomen is Jupiter genoodzaakt Phaëton en zijn wagen met een bliksemschicht te vernietigen.

Op de houtsnede is in het midden het paleis van Apollo voorgesteld als een perspectivisch weergegeven ruimte die aan weerszijden van opengewerkte arcaden is voorzien. In het midden troont Apollo onder een baldakijn en omgeven met een krans van vlammen, terwijl hij luistert naar de wens van zijn zoon. Door de arcade aan de linkerzijde zien we wat voorafging; Phaëton die afscheid neemt voor het huis van zijn moeder Clymene en naar zijn vader trekt. De arcade rechts gunt ons een zicht op de tragische afloop van Phaëtons rit met de zonnewagen.

In de illustraties van de metamorfosen zelf toont de illustrator zich minder afhankelijk van de voorbeelden die hem door de miniatuurkunst werden aangereikt. Al komen talrijke motieven en elementen onder meer voor in het Kopenhaagse handschrift, de kunstenaar heeft ze hier op een creatieve manier tot een nieuw geheel weten samen te smelten. Zo is het middendeel van de Phaëtonillustratie een wat gewijzigde kopie naar een miniatuur in het Kopenhaagse handschrift, terwijl de val van Phaëton overeenkomsten vertoont met een miniatuur in een Civitas-Dei handschrift te Brussel. De oplossing om de drie voorstellingen gelijktijdig weer te geven en in te passen in een architecturaal kader lijkt een eigen vinding van de illustrator.

ALLEGORIE VAN DE GEVELDE EIK

Een zeer opmerkelijke illustratie, die bovendien buiten het mythologische stramien van deze uitgave valt, is die van de Allegorie van de gevelde eik. Deze parabel werd door de samensteller van de tekst, vermoedelijk Mansion zelf, aan het werk toegevoegd. De tekst en de illustratie gaan aan de Ovidiustekst vooraf en geven een soort van inleiding over hoe en waarom de schrijver of samensteller met zijn werk begon. Ze zijn in de context van een Ovidiusuitgave volstrekt uniek. De samensteller is zelf aan het woord, en vertelt hoe hij op het domein van de Antwerpse Sint-Michielsabdij een gevelde eik zag liggen. De omstaanders, mensen van allerlei slag, gaven elk te kennen hoe zij de boom in hun voordeel zouden kunnen gebruiken. De smid had graag een deel van de stam, de leer-

bereider de schors, een varkenshouder de eikels, een herder de bladeren, enz. Uiteindelijk hopen meer dan tien personen de boom onder elkaar te verdelen. Uiteindelijk komt ook de schrijver zijn deel opeisen. Hij wenst slechts de gal-appels, om er de inkt uit te bereiden die zal dienen voor het schrijven van zijn verhaal.

Deze parabel moet als volgt worden begrepen; zoals de oude eik voor elk wat kan opleveren, zo zijn ook de oude fabelen een bron waaruit ieder wat kan putten, waarmee ieder zijn profijt kan doen. De illustrator heeft hier gekozen voor een kernachtige uitbeelding van de parabel. Slechts vijf personen van de dertien die in de tekst worden vernoemd zijn hier aanwezig. We zien de koster met zijn sleutelbos die takken naar de kerk sleept om deze te versieren, de arme vrouw die hout sprokkelt, het zwijn dat zich te goed doet aan de eikels, twee andere mannen die niet nader zijn te identificeren, en uiteindelijk de schrijver zelf die een galappel in de hand houdt.

Gezien de technische beperkingen van de houtsnijder, die niet erg gedetailleerd te werk ging, en de verhoudingsgewijs geringe oppervlakte, heeft de illustrator zich tot enkele figuren beperkt. Zonder ergens te kunnen steunen op een bestaande iconografische traditie heeft hij ook in deze voorstelling goed werk geleverd dat stilistisch nauwelijks te onderscheiden is van de andere houtsneden. Hoewel de kunstenaar in veel gevallen duidelijk schatplichtig is aan mythologische taferelen die in oudere en eigentijdse handschriften werden afgebeeld, schijnt hij toch op zijn manier een creatief vakman te zijn geweest. Hij blinkt niet alleen uit in de compilatie, zoals voor de illustratie van Phaëton werd aangetoond, maar ook in de creatie van nieuwe voorstellingen als de parabel van de gevelde eik. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de illustraties van *Mansions Ovidius* op hun beurt stilistisch zowel als iconografisch toonaangevend zijn geweest voor latere drukken en uitgaven. Het werk heeft gediend als iconografisch doorgeefluik van het handschrift naar het gedrukte boek.

De verzameling Mansiondrukken van de Openbare Bibliotheek Brugge

Ludo Vandamme

INLEIDING

De Brugse Openbare Bibliotheek werd opgericht in de Franse Tijd (1794–1815). De Franse bezettende overheid maakte tabula rasa met de bestaande instellingen. In elke hoofdplaats van een departement, dus ook te Brugge als hoofdplaats van het Leie-departement (later de provincie West-Vlaanderen), werd een *École centrale* gesticht die voorzien werd van een wetenschappelijke bibliotheek (1796). De collecties van deze bibliotheek werden samengesteld met boeken afkomstig uit bibliotheken van afgeschafte kloosters, abdijen en andere kerkelijke instellingen in het departement. In Brugge werd deze schoolbibliotheek naderhand overgenomen door de Stad Brugge om er een stedelijke openbare bibliotheek uit op te bouwen. De oude collecties vormen vandaag nog steeds het hoofdbestanddeel van de historische verzamelingen van de Openbare Bibliotheek. Het nieuwe gebouw in de Kuipersstraat werd in 1986 in gebruik genomen.

Bekend is vooral het handschriftenbezit (bijna 750 exemplaren) overwegend afkomstig uit de grote middeleeuwse cisterciënzerbibliotheken van Ten Duinen en Ter Doest. Deze indrukwekkende verzameling middeleeuwse handschriften toont de evolutie van het cisterciënzerhandschrift: de sober verluchte, vroeg-gotische manuscripten van omstreeks 1200, de geleerde, scholastieke teksten die studerende monniken uit Parijs meebrachten, de meer verluchte laatmiddeleeuwse handschriften.

Ook de oude drukken (ongeveer 15 000 banden tot 1830) zijn hoofdzakelijk uit kerkelijk bezit afkomstig. Dit geldt evenwel niet voor de Mansionincunabelen. Brugge bezit de volledigste verzameling Mansiondrukken in de Nederlanden; die is, op Parijs na, de grootste ter wereld. Het gaat om 17 exemplaren (10 titels). Twee exemplaren van de *Métamorphose*, verlucht met houtsneden, vormen de topstukken. Brugge dankt dit Mansion-bezit aan Joseph Van Praet (1754–1837),

de zoon van een Brugs boekhandelaar en drukker, die in de Revolutietijd conservator werd van de gedrukte werken in de Parijse Bibliothèque Nationale. Zo was hij goed geplaatst om tijdens zijn leven een eigen Mansion-verzameling samen te stellen die na zijn dood gedeeltelijk aan zijn geboortestad werd geschonken en gelegateerd.

DE BRUGSE DRUKKER COLARD MANSION

In de late middeleeuwen was Brugge een handelsmetropool van eerste orde. Kooplui uit alle windstreken troffen er elkaar en stimuleerden beurstechnieken, geldhandel en een exportgerichte, hoogwaardige nijverheid. Ook het Bourgondische hofleven gaf tijdens de 15de eeuw krachtige impulsen aan de lokale luxe-industrie. Het boekenbedrijf profiteerde ten volle van deze gunstige situatie. Honderden mensen verdienden in Brugge tijdens de late middeleeuwen hun brood in het boekenvak: perkamentmakers, schrijvers, miniaturisten, verluchters, binders, boekverkopers. Samen met Parijs was Brugge de enige stad in het Westen waar de mensen van het boekenvak verenigd waren in een gilde. Tot omstreeks 1520 bleef Brugge internationaal bekend voor het handgeschreven en verluchte boek.

De productie van gedrukte boeken groeide uit dit levendige en gevarieerde boekenbedrijf. Omstreeks 1473/1474 startten bijna gelijktijdig in verschillende Nederlandse steden boekdrukateliers. In Brugge was William Caxton de gangmaker; in zijn spoor volgde Colard Mansion. De relatie tussen beiden is ook vandaag nog niet volledig duidelijk.

Van Mansions bedrijvigheid getuigen vooral zijn prachtige incunabelen. Het verloop van zijn leven is daarentegen onduidelijk. Wellicht in 1454, zeker in 1457–1458, werd hij lid van het librariërs-gilde in Brugge. De librariër Mansion was in eerste instantie een boekenondernemer: hij bemiddelde tussen de markt (opdrachtgevers, de vrije markt) en de Brugse producenten als kopiisten, verluchters, boekbinders. Aanvankelijk opereerde hij enkel op het terrein van het handgeschreven boek. Er zijn een vijftal opdrachten bekend. Daaruit blijkt dat hij als kalligraaf hoog stond aangeschreven. Vanaf 1473/1474 richtte hij zich op de markt van het gedrukte boek, aanvankelijk in samenwerking met William Caxton. Mansion is vooral bekend voor de productie van luxeboeken. De polissen die hij gebruikte waren speciaal daartoe ontworpen en hij introduceerde met het inlassen van burijngravures nieuwe illustratietechnieken. In zijn fonds treffen we boeken aan over (antieke) geschiedenis, ridderschap en laatmiddeleeuwse devotie in de Franse taal. Deze teksten pasten binnen de klassieke Bourgondische cultuur van die tijd.

Toch was Mansion niet louter een ‘Bourgondische drukker’. Met Franse boeken mikte hij op een brede Franse en Franstalige markt en ook zijn fonds oogt

gevarieerder dan algemeen wordt aangenomen. Zo genoot de Latijnse vertaling van de *Opera* van de pseudo-Dionysius belangstelling in de wereld van het christelijk humanisme, terwijl Jean Boutilliers *Somme rural* bedoeld was voor juristen en gerechtelijke en bestuurlijke kaders. Ook toen Mansion midden in de wereld van het gedrukte boek stond, bleef hij opdrachten voor handschriften aanvaarden. Ook voor kleiner werk werd een beroep op hem gedaan. In 1484 verdween Mansion onverwacht uit Brugge. De hypothese dat Mansion zijn loopbaan in Artesië beëindigde, verdient in het licht van recent onderzoek opnieuw aandacht.

De productie van Mansions pers kreeg doorheen de tijd veel aandacht en zijn drukken waren door hun zeldzaamheid en typografische kwaliteit bijzonder gezocht. Toch ontbreekt vandaag nog steeds veel fundamenteel onderzoek met betrekking tot Mansions werk. Een kritisch geannoteerde bibliografie van de 26 bekende drukken is er niet; het pionierswerk van Van Praet wacht dus op een grondige bewerking. Het typografische onderzoek van de Hellinga's bleek fundamenteel voor de chronologie van ongedateerde drukken en voor het reconstrueren van zijn activiteit. Er is het papieronderzoek van Gerard van Thienen en ook de boekillustratie bij Caxton en Mansion krijgt opnieuw aandacht. De studie van de distributie en receptie van Mansions productie staat nog nergens; edities en analyses van teksten door Mansion gedrukt kunnen daar onrechtstreeks toe bijdragen. Over het brede werkveld – het laatmiddeleeuwse boekenbedrijf in Brugge en de Nederlanden, en de Bourgondische kringen van mecenaat en patronaat, is er veel detailstudie maar geen overzicht.

JOSEPH VAN PRAET: BIBLIOFIEL, BIBLIOTHECARIS EN MANSIONLIEFHEDER

Joseph van Praet werd in 1754 in Brugge geboren. Zijn gelijknamige vader (1724–1792) was er drukker–uitgever. De familie Van Praet was generaties lang actief geweest in de lakenhandel in Brugge. Joseph van Praet sr., die als kind zijn vader had verloren, sprong reeds op jeugdige leeftijd zijn moeder bij in de lakenhandel gevestigd in de Kuipersstraat. In 1762 zegde hij de textielnering vaarwel en startte een boekdrukatelier en boekhandel. Van meet af aan profileerde Van Praet zich als een vaste waarde in het Brugse boekenbedrijf: uitgeven, drukken, boekhandel, antiquariaat, boekenveilingen. Toen hij in 1792 overleed liet hij een weduwe, een kroostrijk gezin en een drukbeklante winkel achter. Vijf van de negen kinderen waren toen nog in leven. Joseph, de oudste zoon, verbleef op dat ogenblik in Parijs; de beide andere zonen hadden niet echt veel zin in het boekenvak.

De jonge Joseph van Praet (1754–1837) groeide op in een wereld vol boeken. Hij liep school aan het college van Atrecht in Artesië (Noord-Frankrijk). Zijn moeder stamde uit een Noord-Franse familie uit Amiens en het was niet ongebruikelijk dat Brugse families hun kinderen in een Noord-Franse kostschool plaatsten. In

1779, hij was dan 25 jaar, trok Joseph van Praet naar Parijs, ook toen het mekka van de boekenwereld. Zijn ervaring in het boekenvak leverde hem baantjes op bij Parijse boekhandelaars zoals Guillaume de Bure, een groot boekondernemer die belangrijke bibliotheken veilde. Het bibliografische werk vervat in de tientallen veilingcatalogi vormde de aanzet tot de Franse bibliografie. In 1783 diende De Bure de veilingcatalogus samen te stellen van de bibliotheek van Louis-César de la Baume Le Blanc (1708–1780), hertog van La Vallière en één van de machtigste heren aan het hof van Lodewijk XV. La Vallière stond bekend als de grootste bibliotheek van zijn tijd. Al wie iets te betekenen had in het Europese boekenvak trok naar deze spraakmakende veiling in de Franse hoofdstad. De driedelige catalogus bevatte de preciosa met onder meer handschriften, incunabelen en op perkament gedrukte boeken. Joseph van Praet beschreef voor deze catalogus de handschriften. Dit werk werd Van Praets visitekaartje tot de internationale boekenwereld en op 1 juli 1784 gaat hij, weliswaar helemaal onderaan de hiërarchische ladder, in dienst van de Bibliothèque du Roi. Hij overleeft alle regimewisselingen tijdens de revolutietijd en klimt op tot conservator van de gedrukte werken in 1795 en tot president in 1829 van wat intussen opnieuw de Koninklijke Bibliotheek was geworden.

Joseph van Praet was conservator toen de Franse revolutionaire legers grote delen van Europa onder de voet liepen. In het spoor van het oorlogsgeweld werden bibliotheken leeggehaald en naar Parijs overgebracht. In 1794 doorkruisten vier commissarissen de pas veroverde Zuidelijke Nederlanden en in korte tijd werden 8000 boeken geselecteerd voor transport naar Parijs. Boekenspeurders in Duitsland en Italië werkten duidelijk met instructies van Van Praet. Daartoe deed hij een beroep op oude boekenvrienden zoals de antiquaar en gewezen benedictijnermonnik Jean Baptiste Maugérard. Van Praets belangstelling ging overwegend uit naar de vroege boekdrukkunst. De val van Napoleon (1814–1815) dwong Frankrijk evenwel tot grootschalige restitutie. Het was opnieuw Van Praet die in de bres sprong. Hij slaagde erin waardevolle collecties veilig te verbergen of gaf minderwaardige exemplaren mee. Al die jaren liet Joseph van Praet zich ook kennen als een bibliotheekier die een eigen verzameling aanlegde en een vertrouwd figuur was in de Europese handel in oude boeken. Hij kon daartoe terugvallen op een netwerk van bibliothecarissen, antiquaren en verzamelaars.

Al die jaren had Joseph van Praet een bijzondere belangstelling voor laatmiddeleeuwse handschriften en vooral voor oude drukken. Zijn Brugse afkomst was daar wellicht niet vreemd aan. Over beide passies verrichtte hij onderzoek, toegespitst op zijn geboortestad: de librerie van Lodewijk van Brugge, heer van Gruuthuse en de incunabelen van Colard Mansion. Vooral de drukken van Mansion bleven hem zijn leven lang passioneren.

EEN LEVEN LANG MANSION VERZAMELEN

De boekhandel die zijn vader in Brugge dreef, was tevens een antiquariaat. De nieuwe aanwinsten werden trouwens aangekondigd in het periodiek verschijnende *Bibliothèque ancienne [sic] et moderne*. Toen reeds moet de jacht op drukken van Colard Mansion de verzamelaars hebben geïnteresseerd. Zijn vader slaagde er in 1775 in een *Boccaccio* van Colard Mansion aan te kopen op een Gentse veiling. Vreemd genoeg bleef dit exemplaar niet binnen de familie bewaard. In 1822 was het in bezit van Guillaume Deys in Brugge wiens bibliotheek in 1829 door toedoen van de Brugse boekverkoper Cornelis de Moor werd geveild. Deys bezat overigens ook een exemplaar van Mansions pseudo-Dionysius dat toen werd geveild. Wellicht verwierf de jonge Joseph tijdens zijn Brugse periode talrijke andere exemplaren van Mansiondrukken, waaronder Jean Boutilliers *Somme rural*. Heel groot was Van Praets kennis over Mansion toen nog niet maar dit weerhield hem niet om in 1780 in *L'Esprit des Journaux* te reageren op een eerder verschenen bijdrage van de Saint-Léger over enkele onbekende Mansiondrukken. Van Praet stelde in dit Parijse geleerdentijdschrift zichzelf voor: 'Né à Bruges, je m'occupe depuis longtems de l'histoire littéraire et typographique de mon pays.' Op dat ogenblik had hij weet van zeven exemplaren van de *Boccaccio* en twee exemplaren van de Boëthius (de kathedraalbibliotheek in Doornik en het celestijnenklooster in Heverlee bij Leuven). Zelf moet hij toen reeds over een aanzienlijke Mansionverzameling beschikt hebben. Een Nederlandse vertaling van deze bijdrage over zijn 'opsoeking wegens het leven, de schriften ende gedrukte werken van Colard Mansion' werd nog hetzelfde jaar in de *Vlaemsche Indicateur van Gent* overgenomen. Het is zijn enige publicatie in het Nederlands.

Tijdens zijn jaren in dienst van de Parijse boekhandel De Bure verruimde Van Praet zijn kennis van de laatmiddeleeuwse literatuur en bibliografie. Bij de beschrijving van de drukken van Colard Mansion in 1829 verwijst hij bij *Le Jardin de Dévotion* naar een exemplaar in handschrift dat deel had uitgemaakt van de bibliotheek La Vallière. En dat er bij het catalogeren van deze imposante privébibliotheek ook Mansiondrukken door zijn handen waren gegaan spreekt voor zich. Van Praet stipt de *Boccaccio* aan die op de veiling La Vallière door de Keizerlijke Bibliotheek in Wenen werd gekocht en de Ovidius met verluchte randen, oorspronkelijk uit het bezit van Karel van Croy.

In de Koninklijke Bibliotheek in Parijs was een imposante verzameling samengebracht, onder meer afkomstig uit de veroverde gewesten. Er was een aanzet tot een interessante Mansioncollectie met onder meer een exemplaar van *Les invectives contre la secte de Vauderie* (niet gedateerd), dat in 1728 uit het bezit van Colbert werd verworven. Het was het enig bekende exemplaar in tijd van Van Praet. Met de komst van Joseph van Praet kreeg deze Mansionverzameling vanzelfsprekend de volle aandacht. Zo kwam in 1794 het *Boëthius*-exemplaar uit het celestijnenklooster van Heverlee naar Parijs en werd een prachtexemplaar van

de *Somme Rural* aangekocht op de grote veiling van Joseph Ermens (Brussel, november–december 1805). Een convoluut met drie unieke exemplaren (tweede editie van *Les Advineaux amoureux*, *L'Abusé en court* en *Les Evangiles des Quenouilles*) was na drie opeenvolgende veilingen in korte tijd uiteindelijk in de Koninklijke Bibliotheek terecht gekomen. Bij de grote Rijselse bibliotheek van Vander Cruyce haalde Van Praet Mansions weg; een *Boëthius* was bestemd voor zijn persoonlijke verzameling.

Een deel van zijn persoonlijke Mansioncollectie bekwam Van Praet via baron d'Heiss. In 1779 kreeg deze grote bibliotheek een convoluut met acht zeldzame Mansiondrukken in bezit. Een vriend-boekenverzamelaar was ze toevallig op het spoor gekomen tijdens zijn zoektocht naar militaria in een boekhandeltje in Salins (Franche-Comté). Toen zijn bibliotheek in 1786 noodgedwongen werd ontbonden stelde de baron er prijs op dat zijn Mansioncollectie bij Van Praet terecht kwam. Het gaat om: Boccaccio's *La ruyne des nobles hommes et femmes* (oorspronkelijk uit de bibliotheek van Guyon de Sardière) en om *Le jardin de dévotion*, *Quadrilogue*, *Les Advineaux amoureux*, Pierre Michaults *Le Doctrinal du Temps présent* (enige bekende exemplaar), *Controversie de Noblesse*, *Débat entre trois valeureux princes*, *L'art de bien mourir* en *La doctrine de bien vivre*. Zijn exemplaar van de *Somme rural* behoorde eerder aan de Luxemburgse jezuïeten. Het eerder vernoemde Ovidius-exemplaar met verluchte randen verwierf Van Praet uit de hem welbekende bibliotheek van de hertog La Vallière (Croy-exemplaar in Brugge). Op de veiling van chevalier Lambert (1780) verwierf hij het enig bekende exemplaar van *Le Purgatoire des mauvais maris*. Eveneens uniek is het exemplaar van Nicolas Oresmes *Traité des monnoies* door Van Praet gekocht op de veiling van M. Haillet de Couronne in 1811. Zijn Dionysius-exemplaar was afkomstig van het celestijnenklooster in Amiens.

Van Praet was toen de onbetwiste kenner van de vroege Brugse boekdrukkunst geworden en in 1829 kwam bij De Bure zijn *Notice sur Colard Mansion* uit, een bibliografie van de boekenproductie van Colard Mansion, met opgave van de bekende exemplaren.

VAN PRAET EN DE BRUGSE MANSIONVERZAMELING

In zijn *Notice* (1829) worden verschillende exemplaren vermeld uit zijn bezit die intussen aan de Brugse Stadsbibliotheek waren geschonken. De eerste schenkingen gebeurden in 1800: op 9 april een *Boëthius*, op 15 april een Ovidius (gekocht op de veiling van de hertog van Saint-Aignan in 1776) en op 24 april de pseudo-Dionysius. Op 4 februari 1828 volgde dan een grote schenking: *La Somme rural* van Jean Boutillier, een convoluut met *La controversie de noblesse* van Buanocorso de Pistoja en *Débat entre trois chevaleureux princes*, Gersons *La doctrine de bien vivre* en *L'art de bien mourir*. Intussen speurde men ook vanuit Brugge naar incunabelen van Colard Mansion die op de markt kwamen. Zo

slaagde het Brugse stadsbestuur er in 1829 in het hoger genoemde *Boccaccio*-exemplaar van vader Van Praet op de veiling Deys te verwerven. Van Praet, op de hoogte van deze veiling, trok zijn bod in toen hij op de hoogte was van de Brugse belangstelling. Zelfs in dit enige Mansionexemplaar dat niet door Van Praet werd geschonken, had hij nog de hand.

In dezelfde *Notice* maakte Van Praet zijn voornemen bekend om Mansion-exemplaren uit zijn bezit die in de Bibliothèque du Roi ontbraken daar te laten onderbrengen. Daar had hij de voorbije jaren reeds een uitzonderlijke collectie uitgebouwd. De andere boeken zouden aan de bibliotheek van zijn geboortestad worden gegeven. Dit verklaart waarom alle unica uit Van Praets persoonlijke bibliotheek nu in Parijs worden bewaard. Kort voor Joseph Van Praet op 5 februari 1837 in de Franse hoofdstad overleed, stelde hij zijn testament in die zin op.

Op 9 juni 1837, in uitvoering van Van Praets testament, werden nog eens negen drukken (in zeven volumes) officieel aan de stad overgemaakt. Het was graaf De Mûelenaere, minister van staat en provinciegouverneur van West-Vlaanderen, die dit legaat kenbaar maakte in de Brugse gemeenteraad, in naam van Jules van Praet en volksvertegenwoordiger Paul Devaux, allebei neven van Joseph van Praet en vertegenwoordigers van de familie. Burgemeester Jean-Baptiste Coppieters 't Wallant brak in zijn dankwoord en tegen de toen geldende opvattingen in een lans voor de Brugse herkomst van Colard Mansion. Tevens zinspeelde de burgemeester op het aanbod dat Van Praet naast zich had neer gelegd om zijn Mansionboeken in te ruilen, weliswaar na levenslang gebruiksrecht, voor een lijfrente van 15.000 frank. Anderhalve eeuw later is Brugge nog steeds fier op deze unieke verzameling Mansiondrukken.

Mansionincunabelen in het bezit van de Openbare Bibliotheek Brugge

Een overzicht van de Mansionverzameling in de Openbare Bibliotheek van Brugge, weliswaar beperkt tot een *short title catalogue*.

- 1-2. BOCCACCIO, Giovanni. *De la ruyne des nobles hommes et femmes*.
Uit het Latijn vertaald door Laurent de Premierfait.
Brugge, Colard Mansion, 1476. 2°
Exemplaren: 3873, 3874 (licht gewijzigde druk)

- 3-4. BOËTHIUS, *La consolation de la philosophie*.
 Uit het Latijn in het Frans vertaald, met commentaar van Renier van Sint-Truiden.
 Brugge, Colard Mansion, 28 juni 1477. 2°
 Exemplaren: 3875, 3876 (tweede exemplaar)
- 5-7. OVIDIUS, *Métamorphose*.
 Franse prozabewerking van de Latijnse tekst, aangepast door Colard Mansion.
 Brugge, Colard Mansion, mei 1484. 2°.
 Exemplaren: 3877, 3878 (tweede staat), H.F. o828 (los blad)
8. BOUTILLIER, Jean. *La somme rurale*.
 Brugge, Colard Mansion, 1479. 2°
 Exemplaar : 3879
9. CHARTIER, Alain. *Le quadriloque invectif*.
 Brugge, Colard Mansion , ca. 1479. 2°.
 Exemplaar: 3880
- 10-11. BUONACCURSIUS DE PISTOJA (Montemagno). *Controversie de Noblesse*.
 Uit het Latijn vertaald door Jean Miélot. Débat de trois chevaleureux princes.
 Brugge, Colard Mansion, ca. 1476. 4°.
 Exemplaren: 3881, 3882 (tweede exemplaar)
- 12-13. *Art de bien mourir*.
 Vertaald uit het Latijn.
 Brugge, Colard Mansion (ca. 1480).
 Exemplaren: 3883 (2), 3885 (tweede exemplaar)
- 14-15. GERSON, Johannes. *La doctrine de bien vivre en ce monde*.
 Vertaald uit het Latijn.
 Brugge, Colard Mansion, tussen 1477 en 1484. 2°.
 Exemplaren: 3883 (1), 3884 (tweede exemplaar)
16. PETRUS DE ALLIACO. *Le jardin de dévotion*.
 Brugge, Colard Mansion [1476]. 2°.
 Exemplaar: 3886
17. PSEUDO-DIONYSIUS DE AREOPAGIET. *Opera: De caelesti hyerarchia. De ecclesiastica hyerarchia. De divinis nominibus. De mystica theologia. Epistolae*.
 Uit het Grieks vertaald door Ambrosius Traversarius.
 Brugge, Colard Mansion, [1479]. 2°.
 Exemplaar: 3887

LITERATUURLIJST

Een actuele Nederlandse vertaling van Ovidius' *Metamorphoses*

Ovidius, *Metamorphosen*, (vertaald door M. d'Hane Scheltema), Amsterdam, 2001.

Over de middeleeuwse tekstoverlevering

J.-Cl. Moisan en S. Vervacke, 'Les Métamorphoses d'Ovide et le monde de l'imprimé: la Bible des poètes, Bruges, Colard Mansion, 1484', in: Emmanuel Bury (ed.), *Lectures d'Ovide, publiées à la mémoire de Jean-Pierre Néraudau*, Parijs, 2003, p. 217–237.

J. Monfrin, 'La connaissance de l'antiquité et le problème de l'humanisme en langue vulgaire dans la France du xve siècle', in: G. Verbeke en J. IJsewijn (ed.), *The late middle ages and the dawn of humanism outside Italy*, Leuven, 1972, p. 131–170.

S. Vervacke, *Forme et fonction des traductions moralisées des Métamorphoses d'Ovide*, proefschrift, Universiteit Laval, 1999.

Over incunabelen, Colard Mansion en de vroege boekdrukkunst in Brugge

S. Edmunds, 'From Schoeffer to Vérard: concerning the scribes who became printers': in: S. Hindman (red.), *Printing the word: the social history of books circa 1450–1520*, Londen, 1991, p. 21–40.

W. en L. Hellinga, *Colard Mansion, an original leaf from the Ovide moralisé, Bruges, 1484, with an introduction*, Amsterdam, 1963.

W. en L. Hellinga, *The fifteenth-century printing types of the Low Countries*, 2 dln., Amsterdam, 1966.

M. Jeay (ed.), *Les Evangiles des Quenouilles: édition critique, introduction et notes*, Parijs, 1985.

M. L. Polain, *Catalogue des livres imprimés au quinzième siècle des bibliothèques de Belgique*, 4 dln., Brussel, 1932, supplément, Brussel, 1978.

P. Ruelle (rd.), *Le dialogue des créatures: traduction par Colard Mansion (1482) du Dialogus creaturarum (14e siècle)*, Brussel, 1985.

P. Saenger, 'Colard Mansion and the evolution of the printed book', in: *Library Quarterly*, 45 (1975), p. 405–418.

J. Van Praet, *Notice sur Colard Mansion, libraire et imprimeur de la ville de Bruges en Flandre dans le quinzième siècle*, Parijs, 1829.

G. Van Thienen en J. Goldfinch (red.), *Incunabula printed in the Low Countries, a census* (Bibliotheca Bibliographica Neerlandica, xxxvi), Nieuwkoop, 1999.

De vijfhonderdste verjaring van de boekdrukkunst in de Nederlanden: catalogus tentoonstelling in de Koninklijke Bibliotheek Albert I, Brussel, 1973.

Over de houtsneden in de *Métamorphose*

C. Kok, *De houtsneden in de incunabelen van de Lage landen, 1475–1500*, Amsterdam, 1994.

M.D. Henkel, *De houtsneden van Mansion's Métamorphose, Bruges 1484*, Amsterdam, 1922.

Over de Mansionverzameling van de Openbare Bibliotheek Brugge

A. De Poorter, 'Liste des incunables de la bibliothèque de la ville de Bruges', in: *Annales de la Société d'Emulation de Bruges*, LXIV (1914), p. 207–231.

W. Le Loup en L. Vandamme, *Schatten uit de Biekorf: incunabels (catalogus tentoonstelling)*, Brugge, 1988.

L. Van Biervliet, L. Vandamme & A. Van den Abeele (red.), *The Founding Fathers. Het bibliotheeklandschap in Brugge omstreeks 1800*, Brugge, 2004.

J. Vandamme, *Het bibliotheekwezen in Brugge vóór 1920*, Brugge, 1971.

L. Vandamme, 'De verzameling Mansion-drukken van de stadsbibliotheek Brugge', in: *Jaarboek van het Nederlands genootschap van bibliofielen 1998*, Amsterdam, 1999, p. 50–57.

LINKS

[Openbare Bibliotheek Brugge](#)

[ISTC database](#) (vermelding van alle Mansionexemplaren en hun vindplaats)

Individuele exemplaren van de *Ovide moralisé* (Brugge: Colard Mansion, 1484)

[Koninklijke Bibliotheek](#), Den Haag

[Bibliothèque Nationale](#), Parijs

Algemene Ovidiuslinks met teksteditie (en/of vertalingen) van Ovidius' literaire oeuvre

[KIRKE Ovid im WWW – Humboldt-Universität zu Berlin](#)

[Kox Kollum en Klassieken – Latijnse teksteditie Metamorphosen](#)

[The Latin Library - Latijnse editie van teksten van Ovidius](#)

Digitaliseringsprojecten met Ovidius-erfgoed

[The Ovid Project – University of Vermont](#)

Index

- Aaron 262v
Abacuc 123v
Abacue 293r
Ables 362r
Absalon 128r, 128v, 136v
Acceptes 109r
Accetes 108v
Acciroe 84v
Accrius 108v
Aceptes 110v
Aceron 29r, 31r
Achaydes 377r
Achaye 59r, 227v
Achelus 230r
Acheron 186r, 28v, 29v, 32r
Achilles 39r-40r, 205v, 275r, 276r, 284v,
294v, 302r-303v, 305r-307v, 309r,
314r-316v, 318r-323v, 325v, 326v-
327r, 329r-330r, 331v-332r, 333v-334r,
335v, 336v, 337v, 339r-v, 306v, 307r,
314r, 315v-316r, 324r
Achimenides 40v, 354r-v, 355v
Achin 40v, 343r-344r, 345v-346r
Achis 346r
Achos 289v
Achymem 355v
Aciles 337r, 342v
Acomiteus 144v
Acon 342r, 384r
Acquarius 7v
Acquittanie 316v
Acrisius 37r, 89v, 134r-v, 136v, 145r-v
Adam 51r-53r, 118r, 177v, 202v-203r,
209v, 222r, 347v
Adonin 38v, 255v, 262v-263v, 266v-267r,
268r
Adrascus 38v, 233r, 234v-236v
Adriana 38r, 200r-v, 202r
Adriane 200v-203r
Adrienne 297v
Adromede 333r
Aegle 230r
Aello 230r
Aelo 29r
Agaires 44r
Agamenon 39v, 300r, 301r, 302r, 303v-
304v, 314r-v, 323v-324r, 330v-331r,
335v, 340v-341r
Agenor 89v, 91r, 93r, 96r
Agersen 143v
Ageus 34v, 184v
Aggee 118v, 148v
Aglaros 80r, 83r, 87r-88r, 89r
Agmon 361r-v
Agnion 362r
Aiax 40r, 252v, 275r, 314r-v, 315v, 319v,
323v-324r, 327r, 328r-333v
Aimon 340r-341v, 342v
Aise 295r, 296r
Alays 311v
Albanie 365r
Albius 364v
Alcathoe 194v
Alchadron 331v
Alchione 287r, 290r
Alchionne 286r
Alchitoe 113r, 121v
Alchoneus 143v
Alcione 288v, 289v, 290r-v, 291v-292r,
293r
Alcionne 39r-v, 287v, 289v, 290v, 291v,
292r-v, 293r
Alcitoe 113v, 118v
Alcumena 38r, 159r, 220r, 230v, 231r-
232r
Alemaigne 316v
Alemon 372v
Alestuione 355v
aletho 29r
Alexandrye 47r
Alice 91r
Alis 91r

Alixandre 2v, 3r, 33r, 197v, 279v, 281r,
 295v
 Allemaigne 385r
 Almache 312r
 Alpheus 71v, 153r, 154r-155r
 Althee 38r, 207v-208v, 209v
 Althioneus 143v
 Alueus 236r
 Amanee 265v
 Amasenus 377r
 Amatheon 143r
 Aminomien 71v
 Amon 92v
 Amos 156r
 Amphenor 162r
 Amphiarus 235v, 236r
 Amphiarus 235r
 Amphides 312v
 Amphimedon 142v
 Amphion 161r, 162r-163r, 166r
 Amphircie 384r
 Amphisos 232v
 Amphiton 143r
 Amphitrion 159r
 Amphrisus 63v
 Amphynacus 311v
 Amphys 311v
 Anaparices 367r, 368r-v
 Anchin 363r
 Anchises 340v, 351v-353r
 Anchisillus 333r
 Ancises 40r, 340r, 341v
 Ancus Marcius 387r
 Androgeus 188r-v, 195v, 200r-201r
 Andromada 37r, 138r-139v, 140v
 Andromatha 141r, 145v, 342v
 Andromon 232r-233r
 Andron 341r
 Andros 340v-341r
 Angleterre 316v, 385r
 Anne 351v
 anssone 358r
 Antheon 228r, 235r
 Antheus 207r, 209r, 230r
 anthifrasim 28v
 Anthioce 71v
 Anthiope 159r
 Anthoine 386v, 388r
 Anthonoe 110v-111r
 Antigone 158v, 160v, 233v
 Antigonie 160r
 Antilogos 285v, 286r
 Antipates 384r
 Antiphates 355v, 356r, 356v
 Antour 142v
 Anuaron 142v
 Anulius 369v
 Anullius 368v-369v
 Anvers 44r
 Apodos 310r
 Apolin 381r
 Apollo 322v-323r
 Apolo 12r, 85r, 93v, 274r, 303r, 322v,
 330r, 334r, 340r, 383r-384v
 Apolon 341r
 Appollo 13r-v
 Appolo 10r-11r, 14r, 237v
 Apulus 362r
 Aquilon 70v, 174v
 Arabe 261v, 316v
 Arasteus 287r
 Archade 71v, 75v, 166v, 194v-195r, 197r,
 198r, 227r, 230r-v, 251r, 316v, 377v
 Archadie 75v
 Archas 36r, 75r, 77v-78r, 332r
 Archiforbas 142v
 Archos 71v
 Ardea 363v
 Ardee 364r
 Arecusa 150v-151r, 152r, 153r, 154r, 155v
 Arcuse 155r, 376v
 Aretusa 37r, 230r
 Areus 310r
 argentee 253r
 Arges 38v, 71v, 99v, 108v, 134r, 166v,
 175v, 209v, 233r-v, 234v-236v, 298r,
 300r, 301r, 372v, 375r, 376v
 Argeus 134r
 Argia 235v
 Argie 235r
 Argos 177r-v
 Argus 15v, 16v, 17r, 18v, 19r, 36r, 63r,
 64r-v, 65r, 66r-67v
 Aries 267r, 380r
 Aristeus 247v
 Arpiates 230r
 Arpiez 174v
 Arragon 316v
 Ascanius 40r, 340r, 341v
 Aschanius 340r
 Ascilos 310r
 Ascinelos 310r
 Asie 47r, 316v
 Assaratus 279v
 assirien 142r-v
 Astreon 143v
 Atenes 302r
 Athalan 205v

Athalanta 38v, 206v, 207v, 209r-v, 263v-264v, 265v-266r, 268v
 Athamas 108v, 124v, 129r-130r, 131r, 132r-v, 235r, 346v
 Athanas 37r
 Athelon 38r, 210r, 211r, 213v, 218r, 219r, 221v, 222r, 227v
 Athem 88v
 Athenes 37v-38r, 47r, 80r, 81v, 87v-89r, 147v, 155v, 158r-v, 166v-167v, 171r, 173v, 177r, 180r, 181r, 184v, 187v-v, 191v, 194r-v, 198r, 200r-v, 202r, 203r, 205r, 210r, 221v, 236v, 301v-302r, 303r, 309v, 342v, 378v
 Athenez 155v
 Athenien(s) 188r-v, 195v, 200v, 202r, 203r
 athenienne 174r
 Athenyens 188v
 Atheolide 352r
 Atheon 36v, 96v, 97r-98r, 107v
 Athis 38v, 142r, 253r
 Athlante 2r
 Athlas 1v, 2r, 72r, 99v, 137r-138r, 140r, 143r, 228r, 229v, 230r-v, 279v
 Athonoe 96v
 Atlas 138r, 228r
 Atrides 375r, 379v
 Atropos 29r, 166v
 Aufriques 2r
 Auguste 388r-v
 Auguste Cesar 47v, 388r
 Augustus 48r, 388v
 Augustus Cesar 47v
 Aulide 305r
 Auriste 79v
 Aurora 191r-v, 193r-v, 237r, 276v, 322r, 324r-v, 339r-340r
 Ausone 348v, 350r
 Auster 50v
 Austriche 316v
 Auvergne 316v
 Avatinus 364v
 Aventin 364v
 Ayax 326v
 Ayeul 279v, 327r
 Aymon 40r
 Baasa? 5v
 Babillonne 114r
 babiloine 89v
 babilone 142v, 177v
 babilonne 56r, 114v
 Bachon 85v-86r
 Bacchus 27r-28r, 36v, 39r, 99v, 101r-v, 107r-v, 108v, 109v, 110r-111r, 112r, 113r-v, 124r-v, 128v, 134r-v, 148r, 202v, 271r-272r, 276v, 341r
 Bactrie 316v
 Bacus 100r-v, 111v, 113v, 121v, 271r
 Balestes 309v
 Banchis 211r-213v
 Baruth 57v
 Basilphus 34v
 Baucis 38r
 Baviere 316v
 Baxilphe 33v
 Bayades 19r
 Baydes 19v
 Beli 129r
 belidiennes 248r, 250v
 Bellophoron 37r, 136r-137r
 Belmarine 316v
 Belona 328v
 Belus 89v, 131r
 Bereydes 19r-v
 Berre 98v
 besinthia 24r
 Bestrotos 343r
 Bethin 378r
 Bethlehem 388v
 Biblis 38v, 237v, 238v, 239r, 240r-242r
 Bimere 113v
 Bise 70v, 173v, 174r-v, 297r
 Bistrotos 342v
 Boece 229v
 Boecie 93v, 341r, 349r, 353v
 Bordeaux 71v
 Boreas 37v, 50v, 70v, 143r, 177r-v, 191r, 297r, 334r, 343r
 Bourgogne 226r
 Bourgoingne 316v
 brabancons 44r, 389v
 Bretagne 316v
 Briceon 309v
 Briseis 314r-v
 Bronnius 113v
 Bruges 1r, 389v
 Brutus 386r
 Bubastis 243r
 Buciles (= Turnus?) 362v
 Burin 377r
 Busiris 227r
 Buton 188v
 Cachus 230r
 Cadmus 36v-37r, 91r, 93r-97r, 98r-v, 107v, 108v, 111r, 133r-v, 235r

Calabre 316v
 Calcas 39v, 303r-v, 304r, 314r
 Caldon 143v
 Calidone 222r
 Calidonne 230v
 Caliope 147v, 148r, 152r, 233r
 Caliroe 236r, 237r
 Calisto 36r, 75r, 76r-79r
 Camculos 339r
 Cancre 251v
 caniques (bijbel) 19v-20r
 Cannes 359v-360r
 Cannole 384r
 Cantasus 215r
 cantiques 155r
 Canus 38v, 237v, 238v-239r, 240r, 241r-242r
 Capadoce 316v
 Capaneus 235v-236v
 Capis 279v
 capitole 387r
 Caropen 331v
 Carras 122r
 Cartage 40r, 350v, 351v
 Cartagiens 351v
 Carthage 350r
 Cassa 342v
 Cassandra 279v, 334r, 361v
 Cassitus 370r
 Cassius 370r, 371r, 386r
 Castille 316v
 Castor 39v, 159r, 205v, 206v, 300r, 340v
 Castore 331v
 Catay 316v
 Catheloingne 316v
 Cathon 268v
 Cecile 136v, 148v, 348v
 Cecille 137r, 204v
 Cefalus 188v
 Celeine 384r
 Celene 29r, 74r, 230r
 Celeste 243v
 Celeus 211r
 Celidone 166v, 205v, 219v-220r, 221v
 celidonienne 205v, 209r
 Celidonne 38r, 205r-v, 209r-v, 236r
 Celinus 122r
 Celion 4r
 Ceneus 208v-209r, 220r, 221v, 230v, 237r, 309v, 311v, 312r-v, 313v
 Ceneys 309v, 313v
 Cenobbe 137r
 Cenopus 235v
 centanre(s) 311v
 Centaure(s) 39v, 84r, 131r, 222r-v, 225v, 227r-v, 230r, 299v, 309r-313v, 377r
 Cephalus 37v, 174r, 188v, 189r, 190r-191r, 192v, 193r, 194r-v
 Cephenum 141r
 cephesi 93v
 Cepheus 138v, 141v-142r, 143v
 Cephonie 268v-269r
 Ceramon 331v
 Cerastes 253r-254r, 267v
 Cerberus 28v, 31r, 129r, 131v, 187r, 227r-228r
 Cereis 215r-v
 Ceres 37r, 38r, 149v, 150r-153r, 154r, 155v, 156r, 166r, 167r, 185r, 186v, 213v-215v, 217v, 260r, 260v
 Ceris 276v
 cervel 30r
 Cesar 385r-386r, 388r
 cesariens 388v
 Champ phelippe 386v
 Chaone 342v
 Charibdis 343r, 352r
 Charles de Croy 1r
 Chartardif 79r
 cheys 39r-v, 284v-286r, 287v-289v, 290v-291v, 292v-293r
 Chicanie 343r
 Chies 288r
 Chilarin 311r
 Chorindiades 19r-v
 Chorinthiens 11v, 16r-v, 25v, 45r
 Choris 143r
 Chye 202r
 Chyone 39r
 Cibarnie 373v
 Cibeles 23v
 Cibeles 24r-v, 38v, 83v, 263v, 276v, 362v
 Cibelle 238v
 Cibels 4r
 Cichomie 154r
 ciclades 377v
 ciclopiens 8v
 Ciclops 346r
 Cicognie 174r
 Ciconia 237r
 ciconie 150v-151r, 247r, 269v
 cicropiens 352r
 Cicrops 80r, 81v, 87v-88v, 187v
 Ciffoe 148v
 Ciliaris 311r
 Cilene 285v
 Cilenus 113v, 365r
 Cilinus 276v

Cilla 350r
 Cimellus 311v
 Cimene 241v
 Cinaras 260r-v, 261v
 Cineus Parabus 309r
 Cinus 39v, 306r-307v, 309r
 Cione 287v
 Cionne 285v
 Cipius 382r-v
 Cipse 254v
 Cipressus 38v
 Circe(s) 40v, 348v-350r, 356v, 357r-360v,
 384r
 Cirene 348v
 Ciron 36v, 81r, 83r-84v
 Cirus 195r
 Citharee 300r-v
 Citonie 271r
 Clannen 142v
 Claros 330r
 Cleopatra 386v, 388r
 Clicem 142v
 Clicie 119v-120r, 121r-v, 143v
 Climene 36r, 68r-69v, 73v, 74r-v
 Climeus 142v
 Cliton 142v
 Cochitus 28v-29v, 31r, 32r
 coebacho 130r
 Colard Mansion 1r
 Colart Mansion 389v
 Colatin 387r
 Colcos 37v, 125r-v, 175r, 176r, 177r-
 178r, 179v, 327r
 colus 59r
 Corers 310r
 Corinthe 380v
 Corinthiens 156v, 190v
 Corintiens 197v
 Corneus 80v, 82v
 Corney 80v
 Cornille 388v
 Cornouaille 316v
 Coronis 36r, 79v, 80v-81v, 83r, 382v, 387r
 Coronos 342r
 Cortinge 316v
 Couvenon 154v
 Cremon 310v
 Cremona 184v, 227r
 Crete 4r, 7r, 38r, 54v-55r, 56v, 63v, 67r,
 83v, 92r, 93r, 159r, 160v, 188r, 197r,
 198r, 200v, 203r, 205r, 237v, 242v, 244r,
 263v, 267r, 299r, 300v, 306v, 342v, 381r
 Cretence 184v
 Cretone 40v, 372r
 Creusa 37v, 183r, 184r-v
 Criseis 314r-v, 330r
 Crocille 97r
 Crocus 122r
 Crostis 143r
 crothone 373v
 Croton 372v, 373v
 Crotone 372v, 373v, 384r
 Cryse 329r
 Cuma 352r
 Cumee 354r, 384r
 Cupido 13v, 14r, 15r, 55r, 61v, 122v, 149r,
 263r, 276v
 Curettes 122r
 Cybele 54r
 Cybeles 3r, 54r, 253r, 266r-v
 Cybelle 54v, 251r
 Cyclops 345v
 Cycrops 87r, 88r
 Cymene 320v
 Cynaras 158v, 255v-256r, 257r, 260r,
 261r-v, 268r
 Cynus 73r, 74r, 75r, 305r-306r, 307r-v
 Cypressus 251r-v
 Cyron 83v, 84v-85r, 184v
 Dagloros 62r
 Daire 197v, 306r
 Dalida 197v
 Damacone 253v, 260r
 Damaconne 254r
 Damasiton 162v
 dame Jehanne 2v
 Damphion 161r
 Dampnides 121v
 Danaus 89r-v, 90v, 91r, 36v
 Dane 36r, 61v-63v, 139r
 Danes 37r, 133v, 134v, 135r, 159r
 Danin 311r
 Dannes 134r
 Dardanus 279v
 David 5r, 12r, 34r, 85r, 89r, 128r, 154r,
 163v, 197v, 282v, 350r
 Daygna 252r
 deable 172r-vv
 Dedalion 285r-286r, 287v
 Dedalus 38r, 39r, 199r-200r, 203r-204v
 deesse des Richesses 130r, 132r
 deesses de foursenage 208r
 deesses de foursenerie 131v
 Deianira 230r
 Deiphebus 318v
 Delinus 279v
 Delon 164r, 381r
 Delona 328v

Delphe 62r, 287v
 Delphos 12r, 285v, 287v, 383r
 Demogorgon 135r
 Dems 228r
 Dennemarche 316v
 Detin 310v
 deuchalion 36r, 59v–60v
 deuteronomie 49r
 deutronome 46r
 deutronomie 31v
 deutronomii 101r
 Deyanira 38r, 146v, 219r–v, 220v, 221v,
 222r–224r, 225r–v, 226r, 230v, 310r
 Deyphebus 279v
 Dezon 37v
 diable 19v, 21v, 25v, 29v, 150r, 153r, 174v,
 199v, 232r, 363r
 Diane 65v, 148r, 154v–155r, 162v, 192v,
 230v, 304r–v, 381r
 Dictis 109r
 Dido 40r, 350v, 351v
 dieu de dormir 290r
 dieu des songes et des dormans 290r–v
 dieu du Someil 39r, 289v–290v
 Dilusye 143v
 Diomedes 230r, 328r–v, 333r, 386r
 Dionisius 27v, 28v
 Diopie 233r
 diradronnes 358r
 Dirce 114r
 Diropée 217v
 Discorde 39r, 276r–277v
 Diton 188v
 Doodone 342v
 Dorilas 143v
 Dorillas 311r
 Doris 316v
 Dorus 276v
 Drias 310r
 Driopée 216v
 du dechiet des nobles 336v
 dyable(s) 12r–v, 16v–17r, 30r, 31r, 52v–
 53v, 66r–v, 82r, 95v, 97v, 118r, 140r–v,
 143r, 145v, 146v–147v, 149r, 153v,
 156r, 157v, 174v, 177v, 180v, 186v–
 187r, 197r–v, 199v, 202v, 204r, 222r,
 223v, 231v, 245v, 254r, 286r, 307v,
 343v, 346r, 356r, 360r
 Dyane 3r, 19r, 20r, 62r, 65v–66r, 75v–77v,
 78v, 96v, 97r–v, 149r–v, 154v–155r,
 163r, 192v, 205v, 207r, 276v, 286r,
 304v–305r, 381r–v
 dyble 140r
 Dydo 350r–351r
 Dyomedes 184v, 227r, 323v, 331v, 333r,
 361r, 362r
 Dyoopie 232v
 Dyoopée 232r
 Dyotteus 243v
 Dyphile 124v
 Dyropée 216v, 218r
 Eacus 37v, 39v, 188r–189v, 190v, 194r,
 237v, 275r, 293r–294r, 295r, 327r
 Echalion 110r
 Echo 36v, 103v–104v, 105r–106v
 eclesiastici 33v
 Edipodes 233v
 Edipus 38v, 233v–234r, 235v
 Editen 142v
 Edoneus 333r
 Effigene 330v
 Effigenia 39v, 304r–v
 Effigenye 305r
 Effrenenin 311r
 Efigenia 304v
 Egene 380r, 381v–382r
 Egens 184v
 Egeus 187v
 EGINE 188r–v, 190v, 275r
 Egion 316v
 egipcien 2r, 88r
 Egipte 21v, 66v, 67v, 71v, 79v, 88r–89r,
 98r, 99v, 148r, 152r, 316v, 386v, 388r
 Egistus 89v, 90v, 230r
 Egyne 275r
 egypte 29v, 159r, 341v
 egyptien 29v
 Eldoe 71v
 Electra 296r
 Electre 279v
 Elegie 194v
 Elenes 227v
 Elenus 333r
 Elephon 330r
 Eleyde 159r
 Elicomie 135v
 Elide 151r, 153r, 154r
 Eliz 377r
 Emachye 386v
 Emophe 312v
 Emophus 312v
 Emphius 144r
 Enchotoe 121v
 Endelon 340r
 Eneas 40r, 47r, 316v, 340r, 341v, 342r,
 343r, 350r–354r, 355v, 361r, 362v,
 363r–364v, 379r, 385v, 386r
 Eneaz 353r

Enee 279v, 350v, 354v, 361r, 362v, 363v,
 364r, 388v
 Envie 87r-v
 Eolus 50v, 131r, 204v, 288r, 293r, 327r,
 355v, 356r
 Eous 71r
 Epadius 309v
 Epaphus 36r, 66v, 67v, 68r, 89r-v
 Ephegon 71r
 Ephesiens 45r
 Ephidas 310v
 Ephile 166v
 Epicus 364v
 Epidame 39v, 309r-v
 Epidaure 382v-383r, 385r
 Epille 205v
 Epiros 342v
 Epirre 71v
 Epydame 313v
 Equates 178v, 181v-182v
 Ercules 37v, 38r, 229v-230v, 312v
 Erictonius 36r, 38r, 79v, 80r, 213v-214r,
 215r-v, 216v, 217r-218r, 237r, 279v
 Erictreus 174v
 eridamon 72r, 73v
 Eridanus 74r
 Eriphone 235v
 Eristan 214v
 Erudice 38v, 246r, 247r-v, 249r-250v
 Escalaphus 151v, 153r
 Escicropus 97r
 Escoce 316v
 Esculapius 36v, 40v, 80v-81r, 83r-84r,
 35v, 381r, 382v-383r
 Eson 182v
 Espagne 227v, 316v, 372v
 Esperance 276v
 Espérie 293v
 Estropa 342v
 Etheas 63v
 Ethecee 19r
 Ethelmonde 144r
 Ethinodes 210v
 Ethiocles 233v-234v, 235v, 236v
 Ethion 143v
 Ethiope 316v, 324v, 377v
 ethiopines 71v
 ethna 47r, 148v, 149v, 345v, 348v, 354v,
 377v-378r
 Ethous 71r
 Eubrace 342v
 Eucipite 29r
 Eufrates 71v
 Euphorbas 375r
 Euphorbe 379v
 Euralia 135r
 Euralie 135v
 Euricheus 229v
 Eurilocus 357r
 Eurimone 119v
 Euriphitis 279v
 Eurochas 71v
 Europa 91r-v, 93r-v, 159r, 160v
 Europe 36v, 92r, 93r, 155v, 188r, 252r,
 301v
 Eurotes 71v
 Eurus 50v
 Eustace 302v
 Evander 361r
 Eve 51r, 52v-53r, 140r, 209v, 223v, 347v
 Exeonne 275r
 Exione 176v
 Exionne 274v, 275r
 Exode 46r-v, 103r
 Ezechiel 1v, 218r
 Ezon 181v-182r, 183r
 Fabie 384r
 fable des arbres 1v
 fable des laigle 1v
 Faim 214v-215r, 217v
 Fanus 225r
 Femce 91r
 Femmenie 227r
 Fenis 91r
 Fenix 377v, 378v
 Filomena 170r
 Flandres 389v
 Flegeton 28v-29v, 31r, 32r
 formilus 37v
 Fortune 15r, 71r, 96r, 97r, 98r-v, 128r,
 151v, 189r, 233v-234r, 252r, 265r-v,
 266v-267r, 276v, 297r, 315r, 319v, 335r,
 336r-337r, 338r
 France 2v, 316v, 385r
 Francois 334v
 Francois du Pre 2v
 Frige 161v, 165v, 211r, 271r, 334v
 Frigie 274v
 frigiens 267r
 Frigye 279v, 306r
 Frise 71v
 Frixus 37r, 124v-125v, 175r, 180r
 Fulgence 15v, 20v, 22v-23r, 24r, 25r, 26v,
 27v, 29r, 33r
 Gaians 7v, 24r, 33r
 gaiant 56r
 galanthis 38v, 231r-v
 Galantis 231v, 232r

Galathee 40r, 276v, 315r, 343r-344r, 345r, 346r
 Galerne 50v
 Ganimedes 7v, 48r, 252r, 267r, 279v, 296v
 Garantide 253r
 Gargapie 96v
 Gascoingne 316v
 Gaule 334v
 Gayans 8r, 24r-v, 56r, 148r, 184v, 188r, 228r, 251v
 Gayans titannois 7r, 57v
 Gayant 35v, 40r, 56v, 57r, 69r, 84r, 148v, 152r, 222v, 227r, 228r, 230r, 343v, 345v, 346r, 348v, 354v, 356v
 gayanz 374r
 Geant 279v, 316v, 344r, 345v, 346r
 Gedeon 135r
 Genesis 56r, 123r, 223v, 347v
 Georgiens 113v
 Germain 166r, 327v
 Germanicus Cesar 47v
 Geronde 71v
 Geryon 227v
 Glaglos 267r
 Glanchus 346r
 Glancus 40r, 346v, 347v, 348v, 349r-350r
 Gomorreens 253v
 Gorgon 144r-146r
 Gorgone(s) 1v, 2r, 20v, 21v, 135v
 gorgoniques 2r, 22r
 grec 372v
 Grece 39v, 63v, 67r, 88v, 99v, 134r, 178r-179v, 181r, 188v, 205v, 222r, 275r, 284v, 294v-295r, 297v, 298v, 299v, 300v-301v, 303r, 304r, 305r, 307v, 314r, 318v, 319v, 321r, 323r-325r, 326v, 333v, 372v, 379v
 grecs 39v, 67r, 91r, 95r, 99v, 302v, 305r-306r, 314v, 320r, 322r, 323r-v, 326v, 334r-v, 340v-341r, 342v-343r, 363r, 383r
 grecus 358r
 grecz 176v, 318r-v, 320v-321v, 327r, 328v, 330r-v
 Gregois 40r, 95r, 177r, 178r, 179r-180r, 301r-302r, 303r-305v, 307v, 309r, 314v, 315v, 316v, 318r-v, 320r-v, 321v, 322r, 323r, 325r, 326r, 330v, 334r-v, 335v, 355r, 363r
 gregoise(s) 335v, 383v
 Grenade 316v
 Gres 302r, 305r, 321v, 339r, 340r, 355r, 380r, 383v
 Grez 384r
 Grineus 309v
 Grogon 144r
 Guetor 311r
 Gutlant 316v
 Guy de Colompnes 334r
 Gyromin 331v
 Haatin 363v
 Habidois 126r
 Hamon 138v, 143r
 harpies 28v, 29r, 30r-v, 31v, 32v, 177r-v
 Hebbe 237r
 Hebe 276v
 hebrieux 88v
 Heccuba 322r
 Hechion 206v
 Hector 39v-40r, 279v, 293v, 294v, 295r, 297v, 299v, 305v-306r, 311v, 314v-315v, 316v, 318r-320v, 323r, 327r, 328v, 330r-v, 332r, 333v, 334r-v, 336v, 337v, 341r, 342v
 Hecuba 40r, 279v-280r, 319r, 321r, 322r-v, 334v, 335r, 336r-v, 337r-339r
 Helaine 39v, 205v, 282r, 294v-295r, 297v, 300r-v, 330v, 336r, 366r
 Helene 39v, 159r, 176v, 295v, 297v, 300r-v, 305r, 320v-321r, 340v
 Helenes 332v
 Helenus 279v, 311v, 342v-343r, 379r
 Helespont 126r
 Heleyne (eiland) 327v
 Heliadiennes 73v, 74v
 Helin 154v
 Helyadiennes 74r
 Hentitheus 309r
 Hepertasa 230r
 Hercules 35v, 38r, 77r, 84r, 138r, 176r, 177r, 184v, 186r-v, 187v, 205v, 219r-230v, 231v-232r, 233r, 274v-275r, 279v, 305r, 310r, 312v-314r, 327r-v, 334r, 352r-v, 372v-373v
 Herculez 229v
 Hericom 142v
 Heridannus 63v
 Herimeneus 310r
 Herimone 36v
 Heriope 103r
 Heristan 217r-v
 Heristeus 37v, 173v
 Herles 37r, 124v-126r, 348v
 Hermenie 316v
 Hermione 96r-v, 159r
 Hermofroditus 37r, 121v-124r
 Harmonie 300r
 Herphilee 370r-v

Hercules 159r
 Herse 36v, 80r, 83r, 87r, 88r
 Hersiphile 371v
 Hesperides 230r
 Hesperie 293v
 Hestree 373v
 Hiero 128v
 Hisbosecus 197v
 Hispanis 377r
 Hispides 228r
 Honguarie 316v
 Horrestes 342v
 Hyemen 244v, 247r
 Hyemena 245r
 Hyero 126r-128v
 Hyezo 126r
 Hylays 205v

 Iacintus 38v, 334r
 Iannes 150v
 Ianus 276v
 Iason 299v
 Idas 142v
 Ildite 163v, 165r
 Ilion 279v, 296v, 332v-333r
 Inde 27v, 134r, 138v, 182v
 indien(s) 99v, 134r, 142r
 Ino 133r
 Iranes 158r, 159r-v
 Irlande 316v
 Isaye 140r
 Ismeme 233v
 Ismeon 71v
 Ismerie 255v
 Israel 5v, 46v, 61r, 95v, 126r, 385r
 italie 29v, 36r, 40v, 55r, 364v, 372v, 373v
 italiens 5v
 Ithis 167r, 172r-v
 Itis 172r-v
 Iudee 73v, 210r
 Iuifs 102v
 Iuifz 57v, 124v
 Iuis 381v
 Iullienne 364r
 Iuys 213v
 Jacintus 252v-253r, 267r
 Jacob 79v, 123v
 Janis 358r
 Janus 4r, 55r, 316r
 Japestor 279v
 Japetides 143r
 Japhet 51r

 Jason 37v, 174v, 175r-177r, 178r-181r,
 182v-183r, 184r-v, 205v, 206v-207r,
 299v, 301r, 377v
 Jaspigis 373v
 Jazon 175v, 177v-179r, 181r
 Jazona 237r
 Jehan Bocace 269r, 336v
 Jeremie 14v, 31r
 Jeter 29r
 Jether 28v
 Jheremie 92v
 Jherusalem 21v, 316v
 Jhesu christ 13r, 17r, 23r, 22v, 26v, 28r,
 40v, 45r, 50r, 52r, 58v, 60v, 66v, 74r,
 78v, 82r, 95v, 97v, 101r, 102v, 103r,
 118r-v, 121r, 123r, 124v, 126r, 128v,
 135r, 138r, 146r-v, 148v, 153r, 155r,
 156v, 164v-165r, 174v, 177v, 180v,
 190r, 199v, 209v, 213r-v, 222r, 245v,
 262v, 286r, 293r, 305r, 324v, 325v-326r,
 335r, 337r, 346r, 347v, 350r, 354r, 364v,
 368v, 381v, 387r, 388r
 Jhesus 2r, 13r, 46v, 52r-v, 84r, 98r, 145v,
 155r, 186v, 203r, 245v, 384v
 Jhohel 49v
 Job 6r, 8r, 31r, 33r, 46v, 49v, 112r, 124v,
 147v, 217v, 218r, 229r, 346r
 Jocasta 233v-234r, 38v
 Jocus 55r
 Jordan 272v
 Joseph 79v
 Jovilie 358r
 Jrin 238v
 Judas 335r
 Juifz 350r, 368v
 Juis 57v, 97v, 128v
 Jule Cesar 385r, 387r
 Julius Ascanius 363v
 Julius Cesar 40v, 385r, 386r, 387v
 Juno 1v, 3r-4r, 21r, 22v-23v, 33v, 36r-
 37r, 39r, 54r-55v, 63r, 64r, 66r-v, 67v,
 76r-77r, 78v-79r, 98r-104v, 110v-
 111r, 128v-131r, 132r, 133r, 138v, 148r,
 158v, 164r, 189r, 226v-227v, 229r,
 231r-v, 238v, 244v-245r, 277r-278v,
 280v, 281r-282v, 289v-290v, 296r,
 298v, 300r, 339r, 352r, 363v, 364r, 369r,
 370r-v, 371v, 375r
 Jupiter 3r-4r, 5r-8v, 20v-21r, 22v, 24r,
 29r, 36r-37r, 38r, 39r, 54r-60r, 62r,
 63r-64r, 65r, 66r-68r, 70r, 71v, 72r-v,
 74r, 75r-78v, 79v-80r, 81v, 85r, 88r,

89r, 91r-92r, 93r-v, 95v, 98r-100r,
 101r-103v, 113v, 122r, 125r, 126r,
 133v-135r, 137v, 138v, 139r, 140r,
 141v, 148r, 149r, 151v-153r, 158r, 159r,
 160r, 161r, 164r, 177r, 189r-190r, 195v,
 196v, 205r, 211r, 212v, 213v, 220r, 229r,
 229v, 230v, 231r, 235r, 236r, 237r-v,
 238v, 252r, 253r-v, 267r, 275r-v, 276v,
 278r, 279r-vv, 280v, 296r, 297r, 298r,
 317r, 325r, 328r, 330v, 332r, 335r, 340r-
 v, 346r, 353r, 365r-v, 369v, 372r-v,
 387r-388r
 Jupyter 56v
 Juys 156v
 jxion 33v, 227v

 la ruine des nobles 269r
 Lacedemon 99v
 Lacedemone 99v, 373v
 Ladon 65r-v, 67v
 Laherdy 97r
 Lanin 143v
 Lanne 97r
 Laomedon 160v, 176v-177r, 274r-275r,
 279v
 Laphite 309r-v, 312r-v
 lapocalypse 50r, 23r, 26r, 32v, 43v, 46v
 Larces 329v
 Larene 364r
 Larzon 160v, 163v, 327r
 Latee 309v
 lathesis 29r
 Lathome 71v
 Lathona 161v, 162v, 163v-164r, 235r,
 276v, 340v
 Lathone 130v, 161v-162r, 164v
 Latin 40v, 353r, 360v
 Latinius 364v
 Latona 161r, 162r, 164r
 Latone 37v, 163r-v, 164v, 165r, 166r
 Latte 55r
 Laude (stad in Italië) 6r
 Laurence 71v, 358r-v, 364v
 Lavine 360v
 Layus 233v, 234r
 Lazarus 272v
 Leander 37r, 126r-128v, 130r
 Learces 205v
 Learcus 130r, 132v
 Lecclesiastique 9v, 17r, 21r-v, 23r, 30v,
 34r, 44v, 58r, 79v, 121r, 136r, 138r,
 165v, 202v, 255v, 325v, 363r
 Leda 159r, 297r
 Lemese 330r

 Lenchotoe 37r, 119r-120r, 121v, 132v
 Leneus 113v
 Lentiefiere 384r
 Lerda 300r
 Letheus 32r
 Libe 136v, 142v, 148r, 350v
 Libeus 148v
 Libie 230r
 Licas 225r-v, 226r, 228r-v
 Lice 307r
 Liceston 311v
 Lichabas 109v
 Lichaon 36r, 48r, 57r-v, 58v, 77v, 78v
 Lichas 38r
 Licie 122r
 Licomedes 330r
 Lidas 310r
 Lide 157v, 161r
 Lidie 271r
 Ligdus 242v-243v, 245v
 Lilibeon 343r
 Lima 118v
 Limethon 154v
 Linchus 156v
 Lincon 310v
 Lincus 155v-156r
 Linterne 384r
 Liope 72v
 Lireton 142v
 Litecen 310v
 Liureza 130v
 Livre des mythologies 20v
 livre des nombres 82r
 [livre] des rois 84r, 89r, 368v
 Livre des Roys 1v, 9r, 44v, 46v, 197v
 Lombardie 55r, 73v, 316v
 Lombardye 350r, 366r
 Lombars 342v
 Lombree 352r
 Lonbardye 358r
 Lorreine 316v
 Loth 213v, 253v
 Lothos 232v
 Lucabianus 142r
 Lucan 1v
 Lucides 143r
 Lucifer 5r, 13r, 32v, 56v, 70v, 74v, 140r,
 145v, 285r, 289v, 386r
 Lucina 231r-v
 Lucius 47r-v
 Lucesse 387r
 Lusablide 159r
 Lya 230r
 Lyanor 310v

Lycaon 57r
 Lychaon 58r
 Lycus 362r
 Lydas 362r
 Lydre 227v
 Lydus 227r
 Lympne 243r
 Lyrope 107v
 Lytus 113v
 Machareus 40v, 238v, 354r-v, 355v, 356v,
 360v
 Macrobe 249v
 Maiorcque 316v
 Malerus 230r
 Mantho 161r
 Maratone 184v, 227r
 Marc 47r
 Marchenius 279v
 Marcus Anthonius 387v
 Marie 22v, 23r, 95v, 118v, 123v, 134v,
 140v, 148v, 155r, 164v-165r, 177v,
 180v, 253r, 262r, 324v, 360r, 388r
 Marisse 384r
 Mars 9r-10r, 35r, 36v, 96r, 118v-119r,
 120r-v, 125v, 180r, 235r, 276v, 368v,
 369r, 371r-v, 388v
 Marsie 37v, 165r-r
 Marsye 165v
 Mede 316v
 Medea 37v, 177v, 187v
 Medee 37v, 178r-181v, 182v-184v, 187v,
 299v
 Medeus 310v
 Meduse 135r-136r, 137r-v, 139r, 140r,
 141r, 144v
 Megera 29r, 132r
 Melampus 97r
 Melancabes 97r
 Meleager 38r, 205v, 206r, 207r-209v,
 230v, 233v
 Melicerta 130r, 132v
 Melion 310v
 Melly 357v
 Melpheus 311v
 Melsion 207v
 Membroth 56r
 Memoine 159r
 Memphin 89r
 Memphiris 206v
 Memphys 67v
 Menalin 154v
 Menalus 310r
 Menelaus 294v-295v, 296v, 297v, 299v,
 300v, 301r, 303r, 304r, 321r, 323v, 330v,
 332r, 333r, 334r, 375r, 386r
 Meneus 312r
 Mennon 322r, 324r-v, 339r, 340r
 Menon 162r, 339v, 340r
 Meomie 109r
 Mer de Crete 274v
 Mer de Tiege 274v
 Mer Mediteraine 180r
 meradiennes 358r
 Mercure 15r-16r, 18v, 36v, 38r, 39r, 65r,
 66r, 67r, 85r, 86r, 87r, 88r, 89r, 123r,
 136r, 140r, 148r, 211r, 285v-286r, 329v,
 357r
 Mercures 86r
 Mercurius 65r, 66r, 85v-86r, 87r, 88r, 89r,
 122r, 211r, 213v, 276v, 277r, 278r, 280r,
 285v
 Meridiennes 357r
 Merion 333r
 Mesopotame 71v
 Messine 349r
 Metamorphoseos 140v, 156v, 218r, 291v,
 294r, 348r
 Meth 55v
 Methale 384r
 Methamorphose 1r, 36r, 38r, 47v, 174v-
 175r, 195r, 246r, 326r
 Methion 142v
 Micenes 295r
 Micharene 377v
 Michelle lenchanteresse 309v
 Michenes 166v, 378v
 Midas 39r, 271r-274v
 Milate 122r
 Milet 237v
 Milette 237v
 Minei 113v
 Minerve 20v-21r, 325v, 361v
 Minetes 332r
 Miney 113r, 114r
 Mineyas 113r
 Minie 124r
 miniediennes 124r
 Minite 364r
 Minotaurus 199r
 Minsurne 384r
 Mionne 113v
 Mira 259v
 Mirmidoines 321v
 Mirmidonnois 190r

Mirra 38v, 255v, 256r-260v, 261v-262v,
 268r
 Missemis 352r
 Mitheas 166r
 Mitine 386v
 Molossi 342v
 Mopheus 312v
 Morisus 316v
 Morpheus 39v, 144r, 290v-291r
 Moyse 384v
 Moyses 82r, 103r, 242r, 385r
 Mugnus 377r
 Mulciber 55v, 69r
 Munita 364r
 Munitor 368v-369v
 Murdrier 160v
 Muse 156v, 252r
 Muses 10v-11r, 12r-13r, 37r, 146v, 147v,
 152r, 156v
 Mynee 175r
 Mynetes 307r
 Mynetoz 310r
 Myney 36v
 Mynos 38r, 92r, 188r-v, 194v, 195r-197r,
 198r, 199v-200v, 203r, 204r-v
 mynothaurus 38r, 197r-198v, 199v-200r,
 202r-203r
 Nabareus 311v
 Nabugodonosor 26r, 177v
 Nalus 71v
 Narchisus 104v
 Narcisus 15r, 36v, 103r-104r, 105r-107v
 Navarre 316v
 Naxon 109v-110r
 nayadiennes 221r
 Nemea 184v, 227v, 230r
 Nemphus 38r, 222r-223v, 225v-226r,
 227r
 Neptinus 306v
 Neptune 3r-4r, 22v, 25r-26r, 59r, 72r,
 82v, 132v, 238v, 265r, 274v, 313v
 Neptunus 22v-23r, 25r, 39r, 54r-v, 59r,
 71v, 80v, 127v, 132v-133r, 135r, 158r-
 159r, 210v, 216r, 274r-275r, 276v, 304r,
 307v, 309v, 313r-v, 322v, 347r
 Nereus 275r
 Neseum 311v
 Nesius 206v
 Nestor 39v, 205v, 206v, 300v, 307v, 309r,
 312v, 313r-v, 328r
 Nesus 310r
 Nicomedes 39v, 302r-v
 Nigre 316v
 nimphe 65v, 103v, 123v, 232v
 nimphes 19r-20r, 22v, 66r, 103v, 106v,
 232v, 243r, 251r, 262v, 276v, 343r, 381v
 Niobe 162r, 235r
 Nisus 71v, 194v, 196v
 Nitiles 372v-373v
 nocus 59r
 Noemona 331v
 Normendie 316v
 Normendye 2v
 Norvveghe 316v
 Numa Pompilius 40v, 372r, 380r, 387r
 Nycheus 362r
 Nycimene 82v
 Nycineme 82v
 Nylus 144v
 nymphe 74r, 101r, 155r, 158r, 214v-215v,
 253r, 346r, 359v-360r, 363r
 nymphes 69r, 139v, 147v-148r, 157v,
 192v, 210r, 214v, 272v, 342r, 357r, 358r,
 362r, 363r, 380r
 Nynus 89v
 Nyobe 37v, 161r-v, 162v-163r, 166r
 Nyse 99v
 Nysus 38r, 113v, 194v-195r, 196r, 197r,
 198r
 Oblivion 29r, 31r, 32r-v
 Oceanon 316v
 Occipite 230r
 Occiroe 36v, 83v, 85r
 Odan 311v
 Oeneus 205v
 Oenius 219v
 Oetes 37v, 178r, 179r-181r
 Offeltes 109v
 Olivier Sauvage 362r
 Omere 316r
 Omisten 205v
 Ompheus 63v
 Ops 54r
 Ora 371v
 Orcus 187r
 Organte 316v
 oriades 19r-v
 Orichie 177r
 Oricie 191r, 297v
 Orius 309v
 Orion 332r
 Orison 342r
 Orose 197v
 Orpheus 38v, 39r, 246r, 247r, 248r, 247v,
 249r, 250v, 251v, 252v, 269v-271r
 Orras 358r
 Ortanus 119v, 121v
 Ortiges 377v

Osee 126r
 Othon 311v
 Ovide 1r, 2v, 12r, 15v, 36v-37r, 38r-40v,
 43v, 45v-46r, 47r-49r, 50r-51r, 53v,
 56r, 58v, 60v, 67r-v, 69r, 72v, 88v, 93r,
 96r, 98r, 112v-113r, 140v-141r, 156v-
 157r, 174v, 175r, 180r, 194v, 217r, 218r,
 219r, 237r, 246r, 247r, 253v-254r,
 269r-v, 294r, 322v, 324r-v, 325v-326r,
 341r, 348r, 352r, 354r, 363r, 364r, 371v-
 372r, 379v, 388v
 Paix 276v
 Palagone 206v
 Palamedes 301v-302r, 324v-325v, 332v
 Palamides 327v
 Palamon 206v, 346v
 Palante 324r
 Palas 21v, 36v-37v, 79v, 80r-v, 81v, 82r-
 83r, 87r-88v, 94v-95v, 136r, 157r, 158r,
 204v, 276v, 277r-278v, 280v-282r,
 283r, 296r, 298v, 309r, 314v, 317r
 Palatin 358r, 371r
 Palatinus 364v, 368v
 Palcas 321v
 Palerne 378r
 Pales 132v
 Palestine 114r
 Pallas 135r, 136r, 142r, 146v, 147v, 149r,
 156v, 157v, 158r-159v, 161r, 165r, 184r
 Pallaz 146v
 Pallus 140r
 Palus 206r, 352r, 376v, 378r
 Pamphilie 316v
 Pan 26r-v, 39r, 65v, 67v, 272v-274v, 365r
 Pandeon 166v, 167v, 168v
 Pandion 169r-v, 173v
 Pandrosus 80r, 83r, 87r
 Panopeye 93v
 Pantheleon 272r
 Paphé 255r-v
 Paphus 255r
 Parcenope 384r
 Parcolon 271r
 Paris 39r-40r, 176v, 279r-281r, 282r-
 283r, 284v, 294v, 295r-296r, 297v, 299r,
 300r-301r, 319r, 322r-323v, 325v, 326r,
 330v, 336r, 337r-v, 386r
 Paris (stad) 71v
 Parnasus 61v
 Parthe 301r, 304v, 316v
 Parthemie 227r
 Pasiphe 38r, 197r, 198r-200r, 203r, 244r,
 380v
 Pathenos 352r
 Pathunus 343r
 Patroclus 39v, 205v, 314v-315v, 317v,
 319r, 331v
 Pectalus 143r
 Pegasea 175r
 Pegasus 12r, 135v, 136v, 137r, 146v
 Pelasgia 47r
 Pelegrenin 311r
 Peleus 37v, 39r, 175r-176r, 181r, 183r,
 184r, 205v, 213v, 275r-276r, 284v-
 285r, 286v, 287r, 309v, 310v-311r, 329v
 Peligne 47r
 Peline 47r
 Pelops 37v, 166r-v
 Pelore 384r
 Pelorus 343r
 Penelmeus 313r
 Penelope 301v-302r, 337v, 366r
 Peneus 62v-63v
 Pentheus 108v
 Pentheus 36v, 107v, 108v, 110v, 111r-v,
 113r-v
 Peon 381r
 Perdix 204r
 Perdris 204v, 205r
 Perdrix 38r, 204v
 Perdriz 204v
 Pergusa 149v, 185r, 187r
 Perimele 210v
 Parnasus 59r, 286r, 383r
 Perse 166v, 182v, 300r-v
 Perseus 1v-2r, 37r, 134r-136r, 137r-140r,
 141r-142v, 143v, 144r-147r, 159r
 Petairon 331v
 Petreus 310v
 Phalaris 197v
 Pharbas 287v
 Phareus 310v
 Pharos 377r
 Phateros 62r
 Pheade 342v
 Phebe 37v, 163v-164r
 Phebus 3r, 36r-38r, 39r, 61r-63r, 67v-
 68r, 69r-71r, 72v-73r, 74r, 75r-v, 79v-
 81v, 83r-84r, 85r-86r, 118v, 119v, 120r,
 121v, 148r, 149r-v, 159r, 162r-164r,
 165r-166r, 206v, 233r, 251r-252v, 267r,
 270v, 272v-274v, 276v, 285r-286r,
 303v, 314r, 323r, 334r, 340v, 341v, 342r,
 349r, 353v
 Phedra 200v, 202r
 Phelus 310r
 Phenice 377r
 Phenipas 311v

Phenon 377v
 Pheton 36r, 67v-68r, 69v-75v, 85r
 Phidimus 162r
 Philemon 38r, 154v
 Philien 384r
 Philire 83v, 84v
 Philisteus 311r-v, 314r
 Philistins 197v
 Philix 205v
 Philomena 37v, 166v-172r, 173r-v
 Philotes 228v
 Philotetes 305r, 327v, 332v, 334r
 Philotomes 311v
 Phineus 37r-v, 141v-142r, 143r-v, 144v,
 145r-146r, 174v, 177r-v, 230r
 phineyens 143r
 Phite 366r
 Phitecuse 352r
 Phiton 61r-v, 62v
 Phocas 97r
 Phocus 37v, 190v, 191r, 192v-193r, 275r,
 284v-285r, 286r
 Pholomidan 311v
 Phora 67r
 Phorbas 142v
 Phorcis 2r
 Phoroneus 63v, 67r
 Phyale 97r
 Phylomena 171r
 Phyneus 141r, 142v, 145r
 Phyton 36r
 Picheus 148v
 Piconie 158v, 160r
 Picus 358r-359r, 360r
 Piemont 316v
 Pigmalion 38v, 254r-255r
 Pigneia 158v, 160r
 Pilemon 211r-v, 212v, 213r-v
 Pileus 205v
 Pindus 63v, 289v
 Pira 59v, 60r-v
 Pirus 36v, 114v, 115r-v, 116v-118r,
 311v
 Pireneus 147r
 Pirotheus 37v, 39v, 185r-186r, 187r, 205v,
 207r, 210r, 211r
 Piroux 71r
 Pirra 60r
 Pirrus 40r, 329v
 Pirus 302v, 335v-336r, 342v, 358r
 Pisconchomain 310r
 Pistor 312r
 Pitagoras 40v, 373v, 375r-v, 377r, 378v,
 379v-380r
 Plato 27v
 Platon 167v
 Plegeus 236r
 Pliades 332r
 Pline 209v
 Plinius 47r, 324v
 Ploties (eilanden) 177r
 Pluto 3r-v, 4r, 28v, 29v, 31r, 32v, 37r,
 54r-54v, 129r, 149r-153v, 170v, 185r,
 186v-187r, 248r
 Pocris 174r, 191r, 192v, 193v-194r
 Polaine 316v
 Polibetes 318v
 Polidamas 279v
 Polidemon 142v
 Polidorus 40r, 279v, 334v-335r, 336v-
 337r, 338r-v, 340r
 Polifer 63v
 Polimestor 40r, 334v-335r, 338v
 Polimites 38v, 233r-235v, 236v
 Poliphemus 40r, 343r, 344r-v, 345v-346r,
 354v, 356r-v
 Polites 279v
 Politeus 145v
 Polixena 40r, 279v, 320r
 Polixene 40r, 320v-321r, 322r, 325v,
 335v-338r
 Polus 39v, 159r, 205v, 206v, 300r, 340v
 Pommone 365r, 367r
 Pomona 367r
 Pomone 40v, 364v
 Pompee 387v-388r
 Pommone 367r
 Pont 316v
 Pontho 47r-v
 Ponthus 228v
 Portingale 316v
 Portunus 132v
 Priam 293r
 Priamus 176v, 279r-280r, 281v, 284r,
 293v, 295r, 296r, 317v, 319r-321v, 323r,
 325r, 330v, 334r-335r, 336r-v, 337v-
 338r, 353r, 361v
 Priant 294v
 Priapus 276v
 Pricus 37r, 89v, 136v-137r, 145r-v
 Prommettant 51r
 Promontoire 384r
 Prone 37v, 167r-168r, 170v-173v
 Propethides 253v-254r
 Propetides 253v, 267v
 Prophecides 253r

Proreus 109v
 Proserpine 19r, 28v, 29v, 31r, 37r-v,
 149r-153v, 182v, 185r-187v, 248r, 352v
 Proteus 218r
 Prothea 316v
 Protheon 143r
 Protheselaus 305v
 Protheus 69r, 214r, 275r, 309r, 309v, 310v,
 346v
 Prothus 276v
 Provence 316v
 Proverbes 9v, 28r, 100v, 180v, 209v, 213v,
 325v, 356v
 Puille 316v
 Pycus 359r
 Pynea 158v
 Pyramus 115r-117r
 Pyreneides 147r
 Pyreneus 147r
 Pyrothens 207r
 Pyrotheus 185r, 186r-187r
 Pyrus 299v, 302r, 334r
 Qaurlineus 144v
 Querin 371v
 Quirin 40v, 388v
 Quirius 371v
 Rabanus 1v, 2v-3r, 15v, 24r, 26r, 27v
 Radamantus 237v
 Redope 158v, 160r
 Remecie 384r
 Remus 364v, 368v, 369v
 Renesse 384r
 Residamant 331v
 Riches 254v
 rihote 143r
 Riphea 310v
 Roboam 73v
 Roboana 73v
 Rodes 316v
 Roelus 310r
 Roetus 310r
 Romains 370r, 383r, 385r, 387v
 Rommaine 386v
 Rommains 7v, 370v, 382r-384v, 386r,
 387r-388r
 Romme 40v, 47r-v, 71v, 353r, 368v,
 369v-372r, 379r, 380r, 382r-389r
 Romulus 40r, 353r, 364v, 368v, 369v-
 371v, 381v, 387r
 Rouen 2v
 Rouge Mer 182v
 Russe 316v
 Sabbe 261v, 316v
 Sabine 40v, 369v-370r, 371v
 sabins 370r-371r
 Sacquemans? 10r
 Sagitaire 83v, 84v
 Sagittaires 131r
 Saint Bernart 226r
 Saint Dominique 1r
 Saint jehan 12r, 43v, 46r-v, 49v, 128v,
 146r
 Saint Jheromme 6v, 20v
 Saint Mathieu 7v, 17r, 23r, 32v, 65v,
 101r, 121r, 123v, 347v
 Saint Paul 45v
 Saint Pol 1r, 16r-v, 25v, 45r, 49r-50r,
 156v, 197v, 217r, 314r, 341v, 366v-367r
 Sainte Escripiture 1v, 14r, 43v, 44v, 45v,
 55v
 Sainte trinite 11v, 48v, 146r,
 Sainte vierge 20r
 Saine 71v
 Saint Bernard 354r
 Saint Christofle 44r
 Saint esperit 26v-27r, 49r
 Saint Gregoire 32r
 Saint Luc 61r, 118v, 348r, 388r
 Saint Michiel 44r
 Saint Mor 306r
 Saint Pierre 100r-v
 Sainte Claire 341v
 Salamathis 377v
 Salamine 275r, 368v
 Salamines 368r
 Salerne 373v
 Salmacis 39r, 121v-124r
 Salmatis 286v-287r
 Salomon 21v, 73r, 136v, 145v, 167v, 325v
 Samone 342v
 Samonus 276v
 Samuel 46v, 272v
 Sanglantee 386r
 Sanglente 136v
 Sanson 197v
 Saoul 53v
 Sapience 88v, 202v
 Sardaigne 316v
 Sardes 272v
 Sarpedon 331v
 Sarrasins 324v
 sathan 186v, 346r
 satiraux 365r
 satires 19r-20r
 Saturne 3r-4v, 5v-7r, 24r, 28v, 36r-v,
 53v-55v, 56v, 83r-v, 84v, 238v
 Saturnus 54r, 159r, 317r
 Satus 113v

Saul 89r
 Savoie 316v
 Saxoine 316v
 Scamon 135r-v
 Scila 343r
 Scilla 196v
 Sciron 330r
 Secile 47r
 Sedechias 177v
 Selius 271r
 Semele 101r
 Semelle 36v, 98r-100v
 Senecque 15r, 17v, 21r, 29v, 89r
 Seneque 17v
 sept ars liberaux 317r
 Septentrion 50v, 378r
 Seraines 37r, 153v, 352r
 Servius 2v
 Servius Tullius 387r
 Seste 242v, 243v
 Seuxte 127v-128r
 Sibila 352v-353v
 Sibile 40r, 352r
 Sibilla 352v
 Sibille 384r
 Sibilles 354r
 Sicamie 377r
 Sidone 91r
 Sila 40r, 343r
 Silemona 285v
 Silla 40r, 194v, 195r-197r, 198r, 343r-v,
 346r, 347v, 348v, 349r-350r
 Silvanus 276v
 Silvius 353r, 364v
 Sinrigli 67v
 Sirigly 65r
 siringle 36r, 65v
 Sithye 378r
 Sixiphus 129r, 131r
 Sizephus 327r
 Siziphus 129r
 Sodome 213v
 Sodomites 253v
 Solin 9r
 Solonius 47r
 Sophonie 266v
 soris? 37r
 Sparte 252r, 378v
 Sparteus 63v
 Stelliez 150v
 Stelphus 311v
 Stix 28v-29v, 32r, 33r, 249v, 325v
 Styx 129r
 Suesse 316v
 Sulmonne 47r
 Sulscurines 352r
 Surunte 384r
 Sybeles 24r
 Sybille 354r
 Syla 38r, 138v
 Sylla 346v
 Synophe 145v
 Syon 69r
 Syringle 65r
 Sysiphus 129r
 t(h)oison (doree) 37v, 174v-175r, 176r-
 178r, 179r-180v, 182r, 183r, 327r
 Talais 177r
 Talays 174r
 Tantalus 34r, 37v, 99v, 129r-130v, 161r,
 162r, 166r-v, 204v, 248r, 250r
 Tarches 341v
 Tarente 373v
 Tarquinius Princus? 387r
 Tarse 388v
 Tartarie 316v
 Tayetta 99v, 353v, 384r
 Taygeta 353v
 Telamon 275r
 Telecusa 243r, 244v, 245v
 Telefrichon 320v
 Telemonaiax 275r
 Telephus 344r
 Temper 63v
 Tenedon 300r, 305v
 Terea 310v
 Teseus 202r
 Tethis 309v, 315v
 Teucer 329v
 Thalais 176r
 Thamar 92v
 Theaten 143v
 Thebains 236v
 Thebayennes 113v
 Thebes 36v, 38v, 39v, 59r, 71v, 93r, 95r,
 96r, 107r-v, 109v, 111v, 114r, 124v-
 125r, 132v, 134r, 146v, 161r-162r, 192v,
 234v, 235v, 236v, 264r, 268v, 302v-
 303r, 306v, 309v, 330r, 341v, 342r, 378v
 thebez 107v
 Thelamon 176v, 190r, 206v, 275r, 327r
 Thelamonaiax 39r
 Thelecusa 38v, 242v-243r, 245r
 Thelephus 303r, 306v
 Themis 59v-60r, 137v, 147r, 158v, 160r,
 192v, 233r, 237r, 276v
 Thenedon 305r, 330r
 Thenedos 62r

Thepistus 103r, 107v
 Thereus 37v, 166v-173v
 Theridamas 97r
 Thesale 187r
 Thesalle 182v
 Theseus 37v-38r, 184v-188r, 200r-v,
 201v-203r, 205r-v, 207r, 210r, 213v,
 219r, 230r, 236v, 296r, 297v, 298r, 309v,
 310v, 380v
 Thesiphone 128v, 129v, 131v, 166v
 Thesipus 207v
 Thessaille 309r
 Thessale 79v, 275v, 309v
 Thessalle 60v
 Thessalus 144r
 Thethis 317r, 330r
 Thetis 3r, 39r-v, 71r, 275r-276r, 284v,
 287r, 288v, 293v, 302r, 315v, 325v, 347r
 Thimenin 143r
 Thimeo 27v
 Thimolen 271r
 Thimolon 272v, 274v
 Thimolus 273r, 273v
 thimothee 16v, 49v
 Thiphoneus 148r, 152r
 Thiresias 101r-v, 102r, 103r-v, 107v
 Thisbee 36v, 114v-115r, 116v, 117v,
 118r-v
 Thomas Waleys 1r
 Thome 311v
 Thomos 47v
 Thomy 311v
 Thyberius 364v
 Thydeus 209v
 Thymolus 273r
 Thyr 95r
 Thyresias 102r-v
 Thyresye 161r
 Thyros 377r
 Thysbee 117r-v
 Tiberius 364v
 Tibre 71v, 230r, 359v, 360v, 364v, 369r,
 384v
 Ticius 130v, 248r, 250r
 Tideus 234v
 Tigris 71v
 Tioneus 113v
 Tiresias 101v
 Tisbee 114v, 115r-118v
 Titan 4r, 6r, 36r, 56v-57r
 Torius 310r
 Toscane 316v, 355v
 Toscanne 366rs
 Trace 37v, 158v, 168r, 170v, 174r, 227r,
 249r-v, 251r, 285r, 335r, 338r-v, 340r
 Trache 166v-167v, 169r, 338r
 Traiche 316v
 Triclime 149r
 Trinacus 148v
 trinite 49r-v, 51v, 95v, 103r, 146r
 Triomace 378r
 Trionie 144r
 Tritholomon 155v, 156r
 Tritolenis 312v
 Tritolomon 37r, 156v
 Triton 276v, 316v, 346v
 Tritons 25r-v
 Troiens 317r, 319v, 321r
 Troies 334r
 trois deesses de foursenage 129r, 131v
 trois graces 13v
 trois suers de foursennerie 129v, 131v
 Tros 267r, 279v
 Troye 39v-40r, 176v, 252r, 274r-v, 279r-
 v, 285r, 295r, 296r, 297r, 299v-300r,
 301v, 302v-303r, 305r, 319v, 321v,
 324r-v, 331v, 332v, 375r, 379r
 troyen(s) 39v, 300r, 301r-v, 303v-304r,
 305r-306r, 314v, 315v, 317v-318r,
 319r, 321v-323v, 325r, 326r, 327r,
 328r-v, 330r, 331r-v, 332v-333r, 334r,
 339r, 340r-v, 379r-v
 Troyenne(s) 320v-321r, 334v, 336r, 354v-
 355r, 358r, 361r, 379r
 Troyes 7v, 39r-40r, 47r, 121v, 176v, 227r-
 228r, 267r, 274r, 275r, 278r, 279v-280r,
 284r-285r, 293r-v, 294v-295r, 296v-
 297v, 299v-300v, 301r, 303r-v, 304r,
 305r, 306r, 311v, 314r, 317v-318r,
 319r-v, 320v, 321r-322v, 324v, 326v-
 327v, 330v-331r, 332v-334v, 335v,
 336v-337r, 338r, 339r-340r, 341r, 342v,
 356v, 361r, 377r, 378v-379r, 385v
 Troylus 40r, 279v, 321v-322r
 Truton 69r
 Trytholomon 155v-156r
 Tubalcayn 55v
 Tulus Hon?lius 387r
 Turine 373v
 Turnus 40v, 353r, 360v, 361r, 362r-363v,
 381v
 Turpin 334v
 Turquie 316v
 Turs 324v
 Tyr 351v
 Tyresias 102v
 Tyrus 358r

Tysbee 114v, 115v, 116r-117r
Tytius 129r
Ulicie 342v
Ulissie 301v
Ulixes 38r, 39v-40v, 301v-303r, 304r-
305r, 323v-324v, 325r-v, 327r-328r,
329r, 330r, 331r, 333r-334v, 336v, 344r,
350r, 354r-357v, 360v, 361v, 363r
Urtileus 113v
Vancilus 361r
Varro 29r
Venulus 362r-v
Venus 3r, 4r, 13v-15r, 21r, 35r, 36v, 38v-
39r, 54v-55v, 96r, 115r, 118v-119r,
120r-v, 122r, 132v-133r, 148r, 149r-v,
235r, 245r, 253v, 254v, 255r-v, 261r,
262v-263v, 266r-v, 268r, 276v, 277r-
278v, 281r, 282r-283r, 284v, 294v-
295r, 296r, 298v-299r, 300r-v, 349r,
351r, 361v-362r, 363v-364r, 368r, 370r,
382r, 385r-387r
Verbene 71v
Verdomes 150v
Vertinus 364v-365v
Vertunus 40v, 365r-367r, 368r
Vesta 384v, 385v, 388v
Victoire 33r-v
victore 33v
Viel et nouvel Testament 2r
Virbuis 381r-v
Virgile 60v
Vlcan 316r
Vulcan 1v, 8v, 13v, 35r, 36r-v, 55r-v,
79v-80r, 81v, 118v-119r, 120r-v, 13v,
235r, 237r, 276v, 315v-316r, 317r
Vulcanus 230r
Vulture 384r
Vvals 316v
Yale 97r
Yane 150r-v
Ycarus 203r-204r, 205r
Ydras 205v
Ydres 186r
Ydrus 230r
Yeute 38v, 242v, 243v-244v, 246r, 247r
Yezo 37r
Ylion 280r, 322v
Yliona 279v
Yllye 369r
Ylomenes 311r
Yloneus 162v
Ylus 279v
Ymbres 310r
Ymediennes 113v
Ynachus 63r
Ynacus 63v, 64v, 67r, 71v
Ynarie 352r
Yno 37r, 124v-125v, 128v, 129v-130v,
132r-v, 175r, 235r
Yo 36r, 63r, 63v, 64r, 64v, 65r, 66v, 67r
Yole 38r, 223v, 224r, 224v, 225r, 229v,
230v, 232r, 233r
Yoli 352r
Ypasson 310v
Ypedona 331v
Yperboreas 50v
Ypermestra 89v, 90r-v
Yphis 38v, 242v, 243v-245r, 247r, 367r-
368v
Ypodamas 210v
Ypodame 299v
Ypodate 384r
Ypolite 380v-381r
Ypolitus 40v, 380v, 382r
Ypomedes 235v
Ypomene 71v
Ypomenes 38v, 263v-264v, 265v-266r,
268v
Ypon 311v
Ypopes 272v
Ypoy 355v
Yranes 37v, 157r-v, 158v-159v, 160v-61r,
184r
Yris 37rn 39r, 59r, 133r, 289v-290v, 352r,
371v
Ysaye 5r, 7v, 12v-13r, 14r, 16r, 32v-33r,
44v, 49v, 56v, 58v, 82r, 96r, 123v, 138r,
174v, 223v, 232r, 286r
Ysidis 244v
Ysidoire 24r
Ysiphile 37v, 177r, 178r
Yson 311r
Ytalie 4r-v, 6r, 47r, 227r, 316v, 364v, 384r
Ytalye 74r
Ythis 37v
Yuobathes 97r
Yurogne 276v
Yurognete 276v
Yuronges 111v-112v
Yxion 130v-131r, 248r, 250r
Yzius 129r
Zachee 123v
Zecus 174r, 176r
Zelinus 271r
Zephire 343r
Zephirus 50v, 54r, 59v
Zetus 177r
Zuntvuege 316v